
De boeren aan het woord over de Natuur- en Landschapsnorm

Pilot Natuur- en Landschapsnorm, bijlage 2.

Anton Stortelder, Frans van Alebeek, Arjan Dekking, Henk Kloen, Joost Lommen & Andries Visser, 2014

Colofon

© 2014 Wageningen, Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO) onderzoeksinstituut
Praktijkonderzoek Plant & Omgeving.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van DLO.

Voor nadere informatie gelieve contact op te nemen met: DLO in het bijzonder onderzoeksinstituut Praktijkonderzoek Plant & Omgeving, Akkerbouw, Groene ruimte en Vollegrondsgroenten.

DLO is niet aansprakelijk voor eventuele schadelijke gevolgen die kunnen ontstaan bij gebruik van gegevens uit deze uitgave.

PPO Publicatienr. 601

De Pilot Natuur- en Landschapnorm is gefinancierd door het Ministerie van Economische Zaken en is onderdeel van het BO-programma 11-014-016

Projectnummer: 3250205412

Alterra

(instituut binnen de rechtspersoon Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek)
Postbus 47, 6700 AA Wageningen, T 0317 48 07 00, E info.alterra@wur.nl,
www.wageningenUR.nl/alterra. Alterra is onderdeel van Wageningen UR (University & Research Centre).

CLM Onderzoek en Advies BV

Postbus 62, 4100 AB Culemborg, T 0345 470700, F 0345 470799, E info@clm.nl, www.clm.nl

Praktijkonderzoek Plant & Omgeving, onderdeel van Wageningen UR Business Unit Akkerbouw, Groene ruimte en Vollegrondsgroenten.

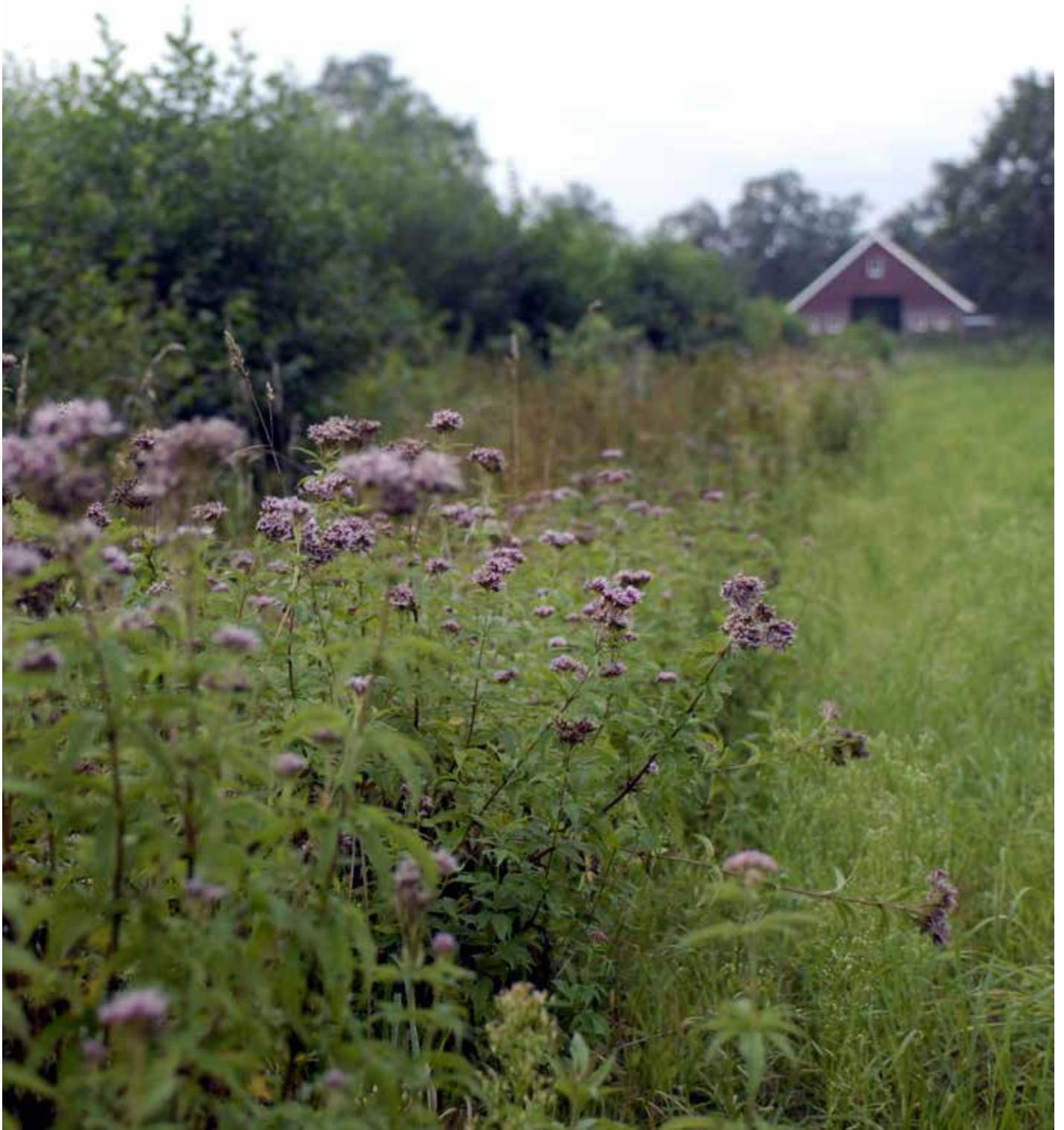
Adres : Postbus 430, 8200 AK Lelystad
: Edelhertweg 1, 8219 PH Lelystad
Tel. : +31 320 291 111
Fax : +31 320 230 479
E-mail : info.ppo@wur.nl
Internet: www.ppo.wur.nl

De boeren aan het woord over de Natuur- en Landschapnorm

“Het NLN-project heeft ons dichter bij elkaar gebracht, omdat dit onderwerp ons allebei boeit en we er nu veel meer samen mee bezig zijn.”
Joke Hellenberg en Jurtko Boerma

Anton Stortelder, Frans van Alebeek, Arjan Dekking, Henk Kloen, Joost Lommen & Andries Visser, 2014

Vormgeving: Caroline Poelhekke Styling&Design Tekstredactie: Leonore Noorduyn, De Schrijfster, Bennekom

1. Inleiding

1.1 Het concept NLN

De Natuur- en Landschapnorm (NLN) is een eenvoudige conceptregeling waarmee twintig agrarische ondernemers, verspreid over het land, experimenteren in een pilot van het ministerie van Economische Zaken (EZ). In 2010 is de pilot van start gegaan met de voorbereiding en in 2011 met een selectie van zowel biologische als gangbare bedrijven in drie regio's (Noord, Zuidwest en Oost). De NLN kan gezien worden als een vingeroefening voor mogelijke invullingen van het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Het idee om op landbouwbedrijven een natuur- en landschapnorm te ontwikkelen is in 2008 voorgesteld in een Alterrapport, in eerste instantie voor de biologische landbouw. Het basisidee is om een systeem te ontwikkelen dat eenvoudig uit te voeren en te financieren is en dat leidt tot een streekeigen en aantrekkelijke natuur en landschap. Bij de Natuur- en Landschapnorm gaat het om een set van zes voorwaarden waaraan deelnemende bedrijven moeten voldoen.

1. De belangrijkste voorwaarde is dat vijf procent van de bedrijfsoppervlakte bestaat uit niet-landbouwkundig beheerde landschapselementen. Voor zover de deelnemers hier nog niet aan voldoen, leggen de deelnemers nieuwe streekeigen elementen aan op het bedrijf op basis van een bedrijfsinrichtingsplan. De boeren mogen zelf kiezen welke landschapselementen zij extra aanleggen en op welke locaties op het bedrijf.
2. De boer is verantwoordelijk voor het beheer van de landschapselementen.
3. Maaisel en ander organisch materiaal wordt afgevoerd, gecomposteerd en vervolgens opgenomen in de bedrijfskringloop.
4. Op akkers is de vruchtwisseling minimaal 1 op 3 en het grasland bestaat uit meerdere grassoorten en kruiden.
5. De wilde fauna wordt (met name in de voorplantingstijd) niet verstoord en er worden kleine, extra maatregelen genomen om de diversiteit te versterken, zoals het plaatsen van nestkasten.
6. Minimaal 40% van de oppervlakte van het erf is groen.

Vanuit de Tweede Kamer (amendement Waalkens, december 2009) werd voorgesteld om te verkennen hoe deze voorwaarden kunnen worden ingezet in een herzien Gemeenschappelijk Landbouw Beleid. Alterra, PPO en CLM hebben deze voorwaarden nader uitgewerkt en vanaf 2010 heeft het toen-

malige Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie middelen beschikbaar gesteld om een pilot op 20 bedrijven, van zowel biologische als gangbare bedrijven, te gaan uitvoeren. Hiermee wilden ze zichtbaar maken hoe bedrijven de voorwaarden invullen en welke natuur- en landschapswaarden ze toevoegen aan de omgeving.

De pilot richt zich op bedrijven in zowel begrensde als in zogenaemde witte gebieden, verspreid over de Nederlandse landschappen. Het doel is om natuur- en landschapswaarden te versterken met streekeigen elementen tegen een redelijke vergoeding. Voor de pilot is een vergoeding van 160 euro/ha/jaar voor de gehele bedrijfsoppervlakte aangehouden (voor berekening van de vergoeding: zie hoofdrapport). De invoering van de norm zou moeten leiden tot een attractiever landelijk gebied met meer ruimte voor wilde planten en dieren, vooral in de witte gebieden. De pilot heeft een looptijd van vier jaar en loopt eind 2013 af.

1.2 Opzet van de pilot

Er zijn voor de pilot alleen bedrijven geselecteerd die nog niet voldeden aan de eis van 5% landschapselementen, zodat alle deelnemers in dit opzicht nog een prestatie moesten leveren. De pilot is begonnen door per bedrijf eenvoudige bedrijfsnatuurplannen op te stellen. In de tweede helft van 2011 zijn de deelnemers vervolgens begonnen de nieuwe elementen aan te leggen. In de loop van 2012 is de aanleg voltooid. Het proces werd begeleid door drie gebiedscoördinatoren.

Figuur 1.

Bloemenveldje op het erf van John en Liane Arink

Voor de inrichting was vanuit het NLN-project in het eerste jaar een bedrag van 1.000 euro per deelnemer beschikbaar. Voor de regio Noord en Zuidwest, waar veelal kruidenranden zijn aangelegd, bleek dit in principe voldoende. Voor de regio Oost daarentegen, waar veel bomen en struiken zijn ingeplant, kwamen alle deelnemers hieraan tekort. Zij hebben dit tekort uit eigen zak of met hulp van andere partijen gefinancierd. Voor drie geselecteerde bedrijven (1 per regio) werd vanuit het project budget beschikbaar gesteld voor extra inspanningen. De bedrijven hebben dit besteed aan een bevoeiingsinstallatie voor een plas-dras veld voor vogels (regio Noord), het afgraven van een sloottalud voor een moerasstrook (Zuidwest) en het herstel van bronnen (Oost).

Van de bedrijven is een relatief groot aandeel actief in een agrarische natuurvereniging (ANV) en ook hebben relatief veel bedrijven nevenactiviteiten in de vorm van zorg, educatie, recreatie en verkoop aan huis (boerderijwinkels). Voor een goede communicatie met en tussen de deelnemers zijn regelmatig bijeenkomsten georganiseerd: eens per jaar een landelijke bijeenkomst en twee keer per jaar een regiobijeenkomst. De bijeenkomsten waren bedoeld om ideeën en ervaringen uit te wisselen en vragen te stellen. Bij de bijeenkomsten werd ook relevant voorlichtingsmateriaal verstrekt.

De hoogte van het bedrag dat als vergoeding per hectare aan de deelnemers werd uitbetaald, is vastgesteld op basis

van modelberekeningen. De eerste keer dat de vergoeding werd uitbetaald, was in het najaar van 2011, toen met de uitvoering een aanvang was genomen. De laatste betaling vond eind 2013 plaats. Stapeling met andere vergoedingen was niet toegestaan. Indien de ondernemer voor dezelfde landschapselementen al een vergoeding kreeg, is deze vergoeding in mindering gebracht.

Gezien het tijdelijk karakter van de pilot (vier jaar) zijn de extra landschapselementen in principe ook tijdelijk. Daarom is vaak gekozen voor nieuwe tijdelijke elementen, zoals kruidenranden langs akkers of het uit productie halen van stroken gras langs sloten en houtelementen. Er is echter ook een aantal deelnemers dat nieuwe houtelementen wilde aanleggen, zoals heggen en hakhoutsingels of een poel. Meestal waren dit bedrijven die al actief waren met agrarisch natuurbeheer of die een verbredingstak hebben zoals als een zorgboerderij. Deze verbredingstak profiteerde mee van een mooier landschap.

Gefaseerd maaibeheer geeft diversiteit in randen bij Stegeman

1.3 Overzicht van de 19 bedrijven

Omdat naar verwachting de uitvoering van de NLN in verschillende regio's verschillend zou uitwerken zijn drie clusters van bedrijven onderscheiden: het open, groot-schalig akkerbouwgebied in het Noorden (zeven bedrijven), het veen/klei/zandgebied in het Zuidwesten (vijf bedrijven) en het zandgebied in het Oosten van het land (zeven bedrijven). In onderstaande tabel wordt een overzicht gegeven van de deelnemende bedrijven, met de belangrijkste parameters.

De pilot is van start gegaan met 20 bedrijven, maar begin 2013 is een bedrijf afgehaakt, omdat het niet wilde voldoen aan het bijhouden van de registratie en het bijwonen van de NLN bijeenkomsten. Uit de tabel valt af te leiden dat het gaat om elf gangbare en acht biologische bedrijven; negen melkveebedrijven, acht akkerbouwbedrijven en een groentebedrijf. Gemiddeld hebben deze bedrijven al 3,3% van hun bedrijfsoppervlakte aan landschapselementen, zodat de bedrijven gemiddeld nog 1,7% aan nieuwe elementen moesten realiseren.

De bedrijven in de regio Noord zijn gemiddeld aanzienlijk groter dan in de andere twee regio's.

In Noord is de gemiddelde bedrijfsgrootte 84 ha. Het gaat hier om vijf grote akkerbouwbedrijven op (zee)klei en twee, eveneens vrij grote melkveebedrijven op klei en veen. De bedrijven in de regio Noord hebben ook het hoogste percentage landschapselementen (gemiddeld 3,7%).

In de regio Zuidwest zijn de bedrijven gemiddeld het kleinst (38 ha). Het gaat hier om drie akkerbouwbedrijven, een melkveebedrijf en een akkerbouw-groentebedrijf. Twee bedrijven liggen op zand en drie op klei. Het aandeel landschapselementen is in deze regio ook het kleinst (gemiddeld 2,9%).

De regio Oost neemt een tussenpositie in met een gemiddelde bedrijfsgrootte van 43 ha en met gemiddeld 3,4% aan bestaande landschapselementen. Het gaat hier juist vooral om melkveehouderijen in meer besloten landschappen met veel houtopstanden.

Overzicht van de deelnemende bedrijven per regio

Tabel 1.

Regio Noord						
naam	plaats	bio/gangb. sector	bodem	omvang (ha)	nat-aanw. (%)	nat-nieuw (%)
1. Claassen/Hekma	Wehe-Den Hoorn	gangbaar akkerbouw	zeeklei	125	4,5	0,7
2. Hellenberg/Boerma	Rottum	gangbaar akkerbouw	zeeklei	64	4,3	0,8
3. Doff	Uithuizen	gangbaar akkerbouw	zeeklei	111	1,9	3,1
4. Lenes	Vegelinsoord	gangbaar melkvee	veen	75	3,2	2,1
5. Braakman	Dwingelo	biologisch melkvee	zand	72	3,8	1,0
6. Van Strien	Ens	biologisch akkerbouw	klei	93	3,7	2,0
7. Stegeman	Lelystad	gangbaar akkerbouw	klei	53	4,4	0,9
Regio Zuid-West						
naam	plaats	bio/gangb. sector	bodem	omvang (ha)	nat-aanw. (%)	nat-nieuw (%)
8. Van Balkom	Helvoirt	biologisch melkvee	zand	44	3,3	1,7
9. De Geus	Mookhoek	gangbaar akkerbouw	klei	51	4,4	0,5
10. De Lijster	's Gravendeel	gangbaar akkerbouw	klei	49	2,0	3,3
11. Monteny	Pijnacker	gangbaar groenten	klei	20	1,1	3,9
12. Anssems	Teteringen	biologisch akkerbouw	zand	30	2,4	2,5
Regio Oost						
naam	plaats	bio/gangb. sector	bodem	omvang (ha)	nat-aanw. (%)	nat-nieuw (%)
13. Wagenvoort	Vorden	biologisch melkvee	zand	64	1,3	3,9
14. Arink	Lievelde	biologisch melkvee	zand	67	3,6	1,5
15. Menkhorst	Laren	gangbaar melkvee	zand	30	3,7	1,3
15. Oltvoort	Laren	biologisch melkvee	zand	46	3,3	1,7
17. Reintjes	Veulen	gangbaar groente	zand	14	3,3	2,7
18. Geerdink	Ootmarsum	gangbaar melkvee	zand	43	3,3	1,7
19. Kl.Langevelsloo	Raalte	biologisch melkvee	zand	45	3,6	1,4

1.4 Interviews met de deelnemers over de NLN

In het najaar van 2013 zijn alle deelnemers geïnterviewd over de pilot om hun motivatie, ervaringen en meningen op schrift te stellen en samen te vatten in deze bijlage. In totaal zijn 19 interviews afgenomen. Een 20e bedrijf is begin 2013 afgehaakt, omdat de boer onvoldoende gemotiveerd was om aan het projectproces deel te nemen. Hij voelde er bijvoorbeeld niet voor om deel te nemen aan bijeenkomsten of om een registratie bij te houden.

Doel van deze bijlage is om de ervaringen en opvattingen over de NLN van de deelnemers uit te dragen naar andere geïnteresseerden, met name: EZ-ambtenaren die zich bezig houden met het GLB en het agrarisch natuurbeheer, provincies, oprichters van de nieuwe collectieven, Agrarische Natuur Verenigingen (ANV's), provinciale Stichtingen Landschapsbeheer, natuurbeschermingsorganisaties, boeren die geïnteresseerd zijn in de vergroening van hun bedrijf en de deelnemers onderling.

De interviews zijn afgenomen door de regio-coördinatoren aan de hand van een korte vragenlijst. De vragenlijst werd gebruikt als checklist. De boeren hadden de vrijheid om uit te wijden over onderwerpen die hen het meest na aan het hart lagen.

Kernvragen interviews:

1. Wat was voor jou de belangrijkste reden om deel te nemen aan de NLN-pilot?
2. (INHOUD) Wat heeft NLN op jouw bedrijf gebracht aan natuur en landschap, wat ben je extra of anders gaan doen (in inrichting of in beheer), waar ben je veel mee bezig?
3. Welk landschapselement ben jij zelf het meest trots op? Wat vind je er mooi aan?
4. Op welke planten- of diersoorten op jouw bedrijf ben jij trots?
5. (PROCES) Wat vind je sterke punten van de aanpak van NLN (onder andere wat betreft de zes voorwaarden, de begeleiding bij inrichting en beheer, de contacten met de andere bedrijven.)
6. Hoe ga je verder na 2014? Opruimen of in stand houden?
7. Heb je aanbevelingen voor verbetering van de NLN-aanpak?
8. Heb je tips hoe anderen (ANV's, gebiedscollectieven of ketenpartijen) de NLN-aanpak kunnen overnemen?

Bij de verwerking is door het projectteam besloten om de interviews niet te bundelen in de vorm van een droge opsomming, maar om vanuit het gespreksmateriaal de relevante thema's te clusteren. Hoewel in de gesprekken steeds dezelfde onderwerpen aan de orde werden gesteld, zijn er duidelijke accentverschillen. Dit is in beeld gebracht door korte bedrijfsportretten (als kaderteksten) toe te voegen aan onderwerpen waar de desbetreffende deelnemer veel aandacht aan besteedt. Bij de reacties is telkens onderscheid gemaakt in de drie regio's waar de deelnemers hun bedrijf uitoefenen.

2. Motivatie van de deelnemers

De motieven om aan de NLN mee te doen, lopen uiteen (zie tabel 1). De meeste boeren noemen verschillende redenen.

Tabel 2.

Overzicht van de deelnemende bedrijven per regio en de motieven om aan de NLN mee te doen (Wit geb. = wit gebied, ook voor natuur en landschapsontwikkeling en NLN, Landsch. = landschapsbehoud past bij NLN, Duurz. = duurzaam bedrijf past bij de NLN, Verbr. = verbreding van het bedrijf past bij de NLN).

Regio Noord								
naam	plaats	GLB	Al bezig	Wit geb.	Kennis	Landsch.	Duurz.	Verbr.
1. Claassen/Hekma	Wehe-Den Hoorn	X						
2. Hellenberg/Boerma	Rottum			X		X	X	
3. Doff	Uithuizen	X						
4. Lenes	Vegelinsoord	X						
5. Braakman	Dwingelo		X	X				
6. Van Strien	Ens		X		X		X	
7. Stegeman	Lelystad		X			X	X	
Regio Zuid-West								
naam	plaats	GLB	Al bezig	Wit geb.	Kennis	Landsch.	Duurz.	Verbr.
8. Van Balkom	Helvoirt	X			X			
9. De Geus	Mookhoek	X	X		X			
10. De Lijster	's Gravendeel				X			
11. Monteny	Pijnacker			X		X	X	X
12. Anssems	Teteringen	X		X		X	X	
Regio Oost								
naam	plaats	GLB	Al bezig	Wit geb.	Kennis	Landsch.	Duurz.	Verbr.
13. Wagenvoort	Vorden		X			X	X	X
14. Arink	Lieveelde		X			X	X	X
15. Menkhorst	Laren		X			X		
15. Oltvoort	Laren	X				X		
17. Reintjes	Veulen				X	X		X
18. Geerdink	Ootmarsum	X				X	X	X
19. Kl.Langevelsloo	Raalte	X		X		X		
Score		9	7	5	5	11	8	5

2.1 Landschap

Het motief dat het vaakst genoemd wordt (elf keer) is dat de boer verantwoordelijkheid draagt voor het landschap waarin hij zijn bedrijf uitoefent. Alle boeren in de regio Oost noemen dit argument. Verwonderlijk is dat niet, aangezien deze boeren hun bedrijf uitoefenen in landschappen met veel oude beplantingen (coulissenlandschap), ook al is een deel van de houtopstanden in het verleden in het kader van ruilverkaveling en schaalvergroting verloren gegaan. De boeren voelen het als hun verantwoordelijkheid om hier goed mee om te gaan en zien met de NLN kansen om het landschap te herstellen.

Reactie Deelnemers

Regio Oost

De reden dat **Bert Wagenvoort** deelneemt aan de NLN heeft alles te maken met het "fantastische coulissenlandschap met hoge natuurpotenties". Zijn bedrijf maakt deel uit van het landgoed Hackfort, met oude singels, houtwallen en bossen. "Die elementen met grote beuken, oude lindebomen en eiken horen er in dit gebied gewoon bij", vindt hij. Eind jaren 60 is er een einde gekomen aan de dichte structuur van houtsingels in het landschap. "Nu, 40 jaar later, kunnen we met de NLN werken aan het herstel van verbindingen."

Melkvee op een met gras ingezaaide es in het oude coulissenlandschap bij Herman Oltvoort

Ook **Herman Menkhorst** wijst op de mogelijkheden om het landschap met de NLN te herstellen door nieuwe landschapselementen aan te leggen. Daar wil hij aan bijdragen vanuit de gedachte van rentmeesterschap. "Het landschap is in honderden jaren opgebouwd en dat moeten we in stand houden. Met de NLN kun je dat uitdragen. Het is eigenlijk landschapsherstel." Tegen de pilot heeft hij direct ja gezegd, omdat hij al tien jaar met het landschap bezig is. Bovendien wil hij uitdragen dat ook gangbare boeren goed voor het landschap kunnen zorgen.

Een ander reden om met de NLN in zee te gaan was dat zijn buurman, Herman Oltvoort, ook ging deelnemen aan de NLN. Oltvoort heeft een biologisch bedrijf, terwijl Herman Menkhorst gangbaar is. Maar over veel zaken hebben ze dezelfde ideeën. Er is veel overleg en discussie en de verschillende manieren van boeren maakt het interessant. "Je kunt veel van elkaar leren."

Herman Menkhorst werkt samen met zijn broer en heeft een melkveebedrijf van 40 hectare. Hij melkt 75 koeien met een melkrobot. Daarnaast heeft hij circa 45 stuks jongvee. Herman ontvangt een vergoeding voor de PSAN. Herman werkt twee dagen bij 't Onderholt'. Daar rastert hij af, plant, maait en zaagt hout. Voor de pilot moet 1,5 hectare aan landschapselementen aanwezig zijn. De oppervlakte aan bestaande elementen is al vrij groot, in de vorm van singels en sloten. Ook heeft hij een steilrand langs een oude es en een haag. Nieuwe elementen zijn: struwen langs singels en een natte zoom langs de spoor-sloot. De melkveehouder heeft een erf met veel voorzieningen voor vogels, zoals huiszwaluwen. Hij is zich bewust van de waarde van het oude, kleinschalige cultuurlandschap. Als boer doet hij er veel aan om die waarden in stand te houden. Ook wil hij laten zien dat een gangbaar bedrijf prachtige natuur kan opleveren.

Herman Menkhorst

Herman Oltvoort heeft dezelfde ideeën over het landschap als zijn buurman Herman Menkhorst. Ook hij is met NLN begonnen omdat hij houdt van het Achterhoekse coulissenlandschap en van natuur in het algemeen. De voorgestelde vergoeding voor de NLN-voorwaarden vond hij redelijk. Toen de pilot startte, liep de discussie over het nieuw GLB, de toeslagrechten en de vergroening. De NLN zag hij als een voorloper daarvan.

Ook **Rob Kleinlangevelsloo** verwijst naar het kleinschalige cultuurlandschap waarin hij hun bedrijf uitoefent: "Als je dat respecteert kun je niet grootschalig boeren; je zult rekening moeten houden met het landschap. De NLN past daarin. In dit gebied zouden de boeren eigenlijk beloond moeten worden voor het in stand houden van het landschap. De kleine percelen met houtsingels brengen allerlei handicaps met zich mee. Zo kost de machinale bewerking meer tijd en moeite omdat je moet werken met rare hoekjes. Ook is de opbrengst lager doordat de houtsingels schaduw geven en met hun wortels concurreren. Als je de overheid kunt laten zien dat zo'n kleinschalig gebied een maatschappelijke meerwaarde heeft dan wordt het misschien beloond. We vinden met z'n allen het landschap belangrijk, ik ook, en dan kun je via zo'n pilot als de NLN laten zien dat je met je bedrijf een positieve bijdrage levert."

Regio Noord

Herman Lenes draagt met zijn bedrijf graag bij aan een gevarieerd landschap dat bovendien aantrekkelijk is voor bezoekers. "Weidevogels zijn in Friesland een belangrijk onderdeel van de beleving van het landschap. Met de aanleg van een plas-dras, een stuk land dat in het voorjaar onder water wordt gezet om weidevogels te laten foerageren, heb ik voor mijn bedrijf een geheel nieuw landschapselement toegevoegd."

Wim Stegeman is altijd geïnteresseerd geweest in de verbinding natuur-landschap-duurzaamheid. In de NLN-pilot komen deze drie aspecten, voor zijn gevoel, goed bij elkaar. Ook was hij nieuwsgierig naar de mogelijkheid om de NLN-maatregelen op zijn eigen bedrijf in te kunnen passen. "Dankzij de NLN kon ik landschapselementen aanleggen die de structuur van akkerranden op mijn bedrijf compleet maakte. Zo is er een netwerk in het landschap gecreëerd dat uitstijgt boven losse elementen."

Regio Zuidwest

Voor **Emiel Anssems** biedt de NLN de mogelijkheid om het landschap aantrekkelijk te maken. Hij denkt daarbij aan elementen die nieuw zijn voor het gebied, maar ook aan landschapselementen die van oudsher in het gebied voorkwamen. Bloemenranden passen niet in het oorspronkelijke landschap, vindt hij. "Maar het landschap verandert, de bestemming ook. Een rand past prima in een open landschap waar de mensen recreëren. "Houtige NLN-elementen als een houtwal kwamen van oorsprong wel voor in dit landschap. Hetzelfde geldt voor een laan die hij heeft aangeplant. "Dit was van oudsher de weg naar Dorst. Zo'n bomenlaan heeft ook nog eens een cultuurhistorische waarde".

2.2 Anticiperen op het GLB

Een argument om deel te nemen dat ook vaak (negen keer) genoemd wordt in alle regio's, is dat de boeren aan het begin van de pilot zagen aankomen dat het GLB vernieuwd zou worden. Ze wilden hier met de NLN al in een vroeg stadium op anticiperen.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

Ron Claassen en **Siegrid Hekma** vinden dat ze mee moeten gaan met nieuwe ontwikkelingen, zoals het nieuwe GLB. Via de pilot wilden ze leren voor het geval de GLB vernieuwd wordt. Ook hoopten ze invloed uit te kunnen oefenen op de invulling daarvan. "Hoe groot die invloed was, wisten we natuurlijk niet en die was uiteindelijk wel kleiner dan we hadden gehoopt."

Op een brainstormdag met Wierde en Dijk en ambtenaren van EZ over het GLB brachten ze hun ervaringen en ideeën in. Daar waren nog twee andere deelnemers uit de NLN-pilot bij. Daar brachten ze in dat ze graag rietsloten wilden laten meetellen als landschapselementen voor de 5% natuur. "De aanwezigen gingen daar wel in mee."

Ook **Johan Doff** wil graag invloed uitoefenen op de invulling van het nieuwe GLB. Zijn bedrijf is niet alleen een landbouwbedrijf maar zit ook in de vrije sector. "We kunnen nu geen aanspraak maken op toeslagen vanuit

Brussel, omdat we een uitzonderlijk bedrijf zijn in ons gebied. We willen meedenken over hoe je meer natuur op een modern bedrijf kunt inzetten. Meedenken, en niet alles maar laten gebeuren en opgelegd krijgen. We willen ervoor zorgen dat ons voorbeeld wordt meegenomen in de plannenmakerij van het ministerie over het GLB. "

Herman Lenes wil als regiocoördinator en als bestuurslid van een ANV graag zo vroeg mogelijk geïnformeerd zijn over nieuwe GLB-ontwikkelingen. Herman vindt het ook leuk om niet alleen maar met zijn melkveebedrijf bezig te zijn, maar er ook dingen naast te doen.

Wim Stegeman is al jaren van dichtbij betrokken bij het landelijke en provinciale beleid over agrarisch natuurbeheer en bij de uitvoering van allerlei beheermaatregelen. Deze kennis stelt hij graag in dienst van het project, de deelnemers en de sector.

Hij is ook altijd al geïnteresseerd geweest in de verbinding natuur, landschap en duurzaamheid. In de NLN-pilot komen deze drie aspecten bij elkaar. Voor zijn eigen bedrijf is hij vooral nieuwsgierig naar de inpasbaarheid van de NLN-maatregelen.

"Door actief deel te nemen aan allerlei projecten (NLN, Subsidie Natuur en Landschap (SNL), ARF, Bloeiend bedrijf) en als bestuurslid van een ANV kun je misschien invloed uitoefenen op het GLB-beleid. Dat werkte al bij het SNL-beleid. In de oorspronkelijke pakketten voor akkervogels zaten enkele maatregelen die nauwelijks uitvoerbaar waren. Door hierover constructief mee te denken is het gelukt om de pakketeisen aan te passen."

Een perceel met niet geoogst graan (bij Stegeman) biedt in de winter voedsel en schuilgelegenheid voor vogels

Regio Zuidwest

Jo van Balkom: "Het nieuwe GLB-beleid is iets wat op ons afkomt, dus je kunt er maar beter tegen gewapend zijn. Als biologisch bedrijf voldeden we al voor een groot deel aan de NLN-voorwaarden. Ik vind het belangrijk om het bedrijf aan te kleden en om de biodiversiteit te verhogen. Bovendien is deelnemen aan zo'n pilot financieel interessant."

Ook **Leen de Geus** leek het een goed idee om alvast op de hoogte te raken van veranderingen in het GLB-beleid. Zo kon hij mogelijk zelf invloed uitoefenen op de invulling van de voorwaarden.

Emiel Anssems: "Ik wilde met de NLN voorsorteren op het nieuwe GLB-beleid dat eraan zit te komen. Ik weet dat er vergroeningseisen gesteld gaan worden en dat je er als biologische boer aan voldoet. Het is leuk en interessant om na te denken hoe je groene aspecten op het bedrijf kunt vormgeven en hoe die zijn in te passen in de bedrijfsvoering. Je wilt er iets leuks van maken, zowel voor de landschappelijke waarden als voor de biodiversiteit. Gras is ook maar gras."

Het biologisch akkerbouwbedrijf van Emiel Anssems ligt in Teteringen, aan de rand van Breda. Hij teelt granen en mais. Het bedrijf heeft naast 45 hectare akkerbouw ook 15 hectare grond in eigendom met de bestemming natuur, verspreid over vier locaties. Emiel is naast boer ook adviseur bij de Stichting Duinboeren. De oude boerderij ligt op een groen erf met veel nestkasten. Langs een oude route is een nieuwe bomenlaan aangeplant. Voor een project van het waterschap heeft hij op het bedrijf al enkele bufferstroken met gras aangelegd. Tijdens de pilot wil Emiel ervaring opdoen met flora- en faunaranden. Hij breidt de oppervlakte aan randen uit met 0,91 hectare en een extra heg. Afvoer van maaisel, is nieuw voor hem. Hij heeft plannen om het bedrijf om te vormen tot een landgoed met streekproducten. Dat zou betekenen dat hij nieuwe gewassen gaat telen, zoals huttentut.

Gevarieerde akkerrand bij Stegeman

Het bedrijf 'Op aarde' is een maatschap van Arjan Monteny, zijn vader en Ronald van de Vliet. Het is een groenteteeltbedrijf op kleigrond bij Brielle, met aardappelen, spruiten, gerst en cichorei. Er waren maar weinig landschapselementen op het bedrijf aanwezig. De meeste sloten zijn in beheer van het waterschap. Op de omringende agrarische bedrijven is ook nauwelijks natuur aanwezig. Meewerken aan de pilot past goed bij de plannen van de zorgboerderij. Het ouderlijk bedrijf is uitgebreid met een nieuw perceel met erf op de Sleepseweg. Daarmee bestaat het bedrijf nu 20 hectare, verspreid over vier verschillende kavels. Het bedrijf wordt omgevormd tot de zorgboerderij 'Op Aarde'. Op het erf is een nieuwe zorglocatie gebouwd en er zijn extra landschapselementen dicht bij de nieuwe zorgboerderij aangelegd. Op en bij het erf loopt ook wat kleinvee en er is een uitgebreide groentetuin. Arjan wil ervaring opdoen met eenjarige en meerjarige kruidenranden, waarvan hij er 0,7 hectare aanlegt. Plannen voor een flauw sloottalud zijn gestrand op moeizame contacten met het waterschap. Achter op de kavel ligt een restant coniferenaanplant, dat Arjan geleidelijk aan omvormt en uitbreidt tot een gevarieerd bosje. Hier houden zich reeën schuil, die zich soms tot aan de rand van het erf vertonen.

Arjan Monteny

2.3 NLN en verbreding van het bedrijf

Vijf deelnemers, vier in Oost en één in Zuidwest, geven aan dat de NLN goed past in een bedrijf met neventakken. Meer natuur draagt bij aan een mooi landschap en een goede uitstraling van het bedrijf. Dat is belangrijk als er regelmatig burgers komen.

Reactie Deelnemers

Regio Zuidwest

De belangrijkste reden voor **Arjan Monteny** om deel te nemen aan de NLN-pilot is dat hij zo een aantrekkelijker landschap creëert. Dit helpt hem om het akkerbouwbedrijf te verbinden met de zorgboerderij en de mensen om hen heen. "De natuurstrook en houtelementen passen goed bij de omgeving. Het landschap wordt zo aantrekkelijker voor passanten, zodat we gemakkelijker in gesprek komen."

Regio Oost

Gerrit Reintjes is bewust met de NLN aan de slag gegaan, omdat hij een bijdrage wil leveren aan natuur en landschap. "Het gaat om het imago van de boer. Door met natuur en landschap bezig te zijn laat je aan de consument zien dat je wat voor het milieu doet. De meeste burgers denken dat een boer alleen maar massa wil produceren. Met de NLN kom je in een beter daglicht te staan, al is de vraag of de burger de ecologische betekenis van de landschapselementen ziet."

Een positieve uitstraling richting burgers is ook een reden die andere deelnemers in de regio Oost met een verbreed bedrijf (**Bert Wagenvoort, John Arink en Henk Geerdink**) noemen. Een mooi landschap geeft bezoekers een goed gevoel en draagt daardoor indirect bij aan de inkomsten op hun bedrijf. Toch is dit niet hun belangrijkste motivatie om deel te nemen aan de pilot. Ze vinden vooral dat ze zelf verantwoordelijkheid moeten nemen voor het landschap. Dat past bij hun bedrijfsfilosofie van een duurzaam bedrijf (zie verder ook 3.1 en 3.5).

Regio Noord

Ron Claassen en **Siegrid Hekma** willen de landschapselementen inzetten in hun nieuwe tak het Adventurepark Waddenfun. Dit is een indoor klimpark dat ze in de leegstaande ligboxenstal hebben gebouwd. "De bezoekers van het klimpark brengen we in contact met de landbouw en de agrarische natuur. De akkerranden die we nu aanleggen kunnen we wellicht in de toekomst gaan gebruiken als we met GPS-tochten aan de slag willen."

Gerben en Rudolf Braakman zetten de natuurelementen in op hun zorgboerderij. "Jong volwassenen met psychosociale en/of gedragsproblemen werken op ons bedrijf. Om ook in de winter voldoende werk voor onze zorgmensen te hebben zijn we in gesprek gegaan met Staatsbosbeheer over het beheer van de houtwal om ons bedrijf. In de houtwallen is veel achterstallig onderhoud. Deze hebben we nu in beheer. We hebben afgesproken dat we deze houtwallen gefaseerd, eens in de tien tot vijftien jaar, zullen afzetten. De komende jaren nemen we steeds een nieuw stuk van deze houtwal onder handen. Op deze manier is agrarisch natuurbeheer goed te combineren met verbreding."

2.4 Al bezig met natuur, NLN past daarin

Vijf boeren geven aan dat ze al bezig waren met natuurbeheer en dat ze daarin verder wilden door mee te doen met de NLN.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

Joke Hellenberg en **Jurtko Boerma** waren al met compostering bezig. Ook hadden ze akkerranden die ze inzetten om een schuil-, voer en overwinteringsplaats te bieden voor natuurlijke vijanden van plaaginsecten, functionele agrobiodiversiteit (FAB) geheten. "De NLN brengt verband aan tussen de maatregelen. Het idee van een bedrijfsnatuurplan, een totaalplaatje voor het hele bedrijf sprak ons erg aan. Niet alleen maar een akkerrandje of alleen maar weidevogels of composteren. De aanleg van graspaden en kruidenranden plaatst ons hele bedrijf in een natuurlijk kader zonder dat we echt 100% biologisch hoeven te werken."

Elswerd, het bedrijf van Jurtko Boerma en Joke Hellenberg ligt op het Hooge land van Groningen. Het is een akkerbouwbedrijf van 64 ha op klei, waar gras, graan, olifantsgras, en pootaardappelen geteeld worden. Het landschap is open, de percelen zijn zeer onregelmatig van vorm en worden doorsneden door allerlei traditionele landschapselementen. Vlak achter het bedrijf is nog een priel (kreek) herkenbaar in het reliëf. Aan de zuidzijde loopt het Boterdiep, een kanaal dat in de 17e eeuw gegraven is. Het liep vroeger tot in de stad Groningen en werd gebruikt om melkproducten naar de stad te transporteren. Joke en Jurtko vinden duurzaam bodembeheer heel belangrijk. Daarom hebben ze de bedrijfsvoering sterk gericht op compostering en hebben een verharde compostplaat aangelegd. In de compost verwerken ze een deel van het gras, het stro van het graan en al het overige maaisel dat op het bedrijf geproduceerd wordt. Het bedrijf is toegankelijk voor wandelaars. Het langeafstandspad Wad en Wierdenpad is omgelegd, zodat wandelaars niet langs de weg, maar over het bedrijf kunnen lopen. Ook dwars door het perceel olifantsgras is een wandelpad aangelegd. Momenteel zijn de ondernemers een gastenverblijf/appartement aan het bouwen.

Joke Hellenberg Jurtko Boerma

Gerben en Rudolf Braakman waren vanaf het begin betrokken bij de denktank van de NLN en dachten mee over de plannen. Ze hadden ook al veel langer zelf een bedrijfsnatuurplan, maar er was geen geld om de natuur ook op lange termijn te kunnen blijven beheren. Daarom hebben de broers veel plannen niet kunnen uitvoeren. Ook hebben ze daardoor geld van de gemeente niet gebruikt voor de aanleg van natuur. Maar het bleef kriebelen. Ze willen graag laten zien dat landbouw en natuur heel goed samengaan. "Het gaat om maatschappelijke verantwoording, iets willen doen voor de omgeving. Als de boeren het landschap onderhouden, dat kun je en wil je dat ook laten zien aan de mensen. Door mee te doen aan de NLN kregen we de kans om in ieder geval een deel van de eerdere plannen ten uitvoer te brengen."

Regio Zuidwest

Leen de Geus was al enige tijd bezig met akkerranden, vooral gras- en grasklaverranden. "Ik wil graag mijn kennis verbreden en ervaring opdoen met andere typen akkerranden. Ik had voor deelname aan de NLN ook al een gevarieerd erf. Ik heb eens een erfbeplantingsplan laten maken en dat geleidelijk aan uitgevoerd. Ik heb veel soorten bomen en struiken en een bloementuin."

2.5 NLN en duurzaam bedrijf

Veel deelnemers geven aan dat de NLN goed past in hun visie op een duurzame bedrijfsvoering.

Reactie Deelnemers

Voor **John Arink (Oost)** is een duurzame bedrijfsvoering de hoofdreden geweest om mee te doen. Duurzaamheid voert hij in zijn hele bedrijfsvoering door. Een voorbeeld: hij heeft net in Friesland kalveren en een jonge stier gekocht van het Friese zwartbonte ras. De kalveren en de stier laat hij op zijn bedrijf opgroeien en gaat hij verder mee fokken. Het Friese ras blinkt uit in zelfredzaamheid. Een gevarieerd landschap dankzij de NLN past naadloos in deze filosofie. Zijn biologische bedrijfsvoering leidt al tot een rijk bodemleven, wat bijdraagt aan het voortbestaan van planten en dieren. De landschapselementen vullen dat goed aan, omdat ze een habitat zijn voor vogels, wild en een groot aantal insecten. John: "De combinatie biologische landbouw en de NLN vormen de basis voor diversiteit, en diversiteit is de bron van ons bestaan. Zonder

diversiteit is het binnen tien jaar afgelopen met dit bedrijf. Een paar akkerranden op een supergangbaar landbouwbedrijf werken veel minder effectief, ook al staat het leuk. Daarom vind ik dat de landbouw fundamenteel ecologischer moet. Zonder bestrijdingsmiddelen en kunstmest ontstaat vanzelf een bloemrijk grasland."

Sommige landschapselementen op het bedrijf, zoals de houtwallen, zijn eeuwenoud. Ze hebben er altijd bij gehoord. En er werd altijd extensief geboerd. John wil boeren zoals ze dat vroeger deden, maar dan in een modern jasje. Dan komt als vanzelf ook de diversiteit van vroegere tijden terug, denkt hij.

John en Liane Arink hebben een gesloten biologisch bedrijf met Fries-zwartbont melkvee en vleesvee. Ze leveren biologische melk van circa 60 melkkoeien en weiden ossen in de bufferzone van het Vragenderveen (NM). Het vlees van de ossen verkopen ze aan huis. Ze hebben een grote huiskavel waar het melkvee weidt en die gemaaid wordt voor de productie van hooi en kuilvoer. Op afstand verbouwen ze op de esgronden van Natuurmonumenten graan, vooral rogge en haver, dat ze in silo's opslaan. Dagelijks wordt hiervan zo'n 50 kg geplet, met een eigen pletmachine, als krachtvoer voor het melkvee. Verder hebben ze een kleine varkensstak. De varkens liggen op stro en hebben een vrije uitloop. Ook dit vlees verkopen ze in de boerderijwinkel. Kort geleden zijn ze begonnen met een kaasmakerij, waar ze 20-30% van de melk verwerken tot rauw-melkse camembert. Ze zijn onafhankelijk in de elektriciteitsvoorziening van de boerderij en het woonhuis. Eén van de stallen met zonnecellen is een nieuwe, zogenaemde heuvelstal voor jongvee (pinken en vaarzen) met een hellende vloer, bedekt met stro. John heeft deze stal zelf gebouwd.

John Arink

Een duurzame bedrijfsvoering is vanzelfsprekend voor **Joost van Strien (Noord)**. Dat is ook de reden dat hij vanuit Biologica heeft meegedacht over de ontwikkeling van de NLN en deelnemer is geworden aan de pilot.

Joke Hellenberg en Jurtko Boerma (Noord) vinden duurzaam bodembeheer heel belangrijk. Ze hebben een extensief bouwplan en richten de bedrijfsvoering op een actief bodemleven. Daarom hebben ze de bedrijfsvoering sterk gericht op compostering. Ze hebben een verharde compostplaat aangelegd. In de compost verwerken ze een deel van het gras, het stro van het graan en al het overige maaisel dat op het bedrijf geproduceerd wordt. Enkele percelen hebben ze met een specifiek grassenmengsel ingezaaid dat zich goed leent voor compostering.

Henk en Johan Doff (Noord) willen met agrarisch natuurbeheer laten zien dat ook de gangbare landbouw veel aandacht besteed aan duurzaamheid. Sinds ze meedraaien in de NLN-pilot ervaren ze bovendien dat natuurbeheer hun bedrijfsvoering efficiënter heeft gemaakt. "Door de geren uit de percelen te halen en daar akkerranden op aan te leggen, besparen we ontzettend veel tijd en brandstof."

"Het is een keuze", zegt **Bert Wagenvoor (Oost)**. "Je streeft ofwel naar grootschaligheid met maximale productie op de korte termijn, of naar een landbouwsysteem met toegevoegde waarde voor de lange termijn. De productie is daarbij minder een doel op zich, maar veeleer het gevolg van een geïntegreerd systeem. De NLN past daarin."

Voor **Arjan Monteny (Zuidwest)** is de NLN een belangrijk onderdeel van de duurzame bedrijfsvoering. "De elementen zijn erg belangrijk voor de omgeving en het publiek. Bovendien zijn wij zuinig op ons bodemleven en onze biodiversiteit. Zo kunnen wij de bedrijfsvoering duurzaam houden en blijft de opbrengst goed."

Ook voor **Henk Geerdink (Oost)** is het streven naar een duurzame bedrijfsvoering een belangrijke reden geweest om in te stappen in de NLN. "Het boeren met grootschalige monoculturen gaat op den duur fout. De natuur en de burger pikken dat niet." Zo klaagde een bijenhouder dat de bijen te weinig voedsel hebben, doordat er te weinig bloeiende planten in de omgeving staan. De NLN levert die bloeiende planten wel.

Een andere belangrijke drijfveer voor Henk om mee te

doen aan de pilot is dat die kan bijdragen aan het positieve imago van de boer richting burger. "Als de burger je niet gunt dat je boer bent, loopt het een keer af. De consument heeft altijd gelijk." Maar natuurlijk doet hij ook mee met de NLN om er zelf van te genieten.

Henk en Ineke Geerdink hebben een gangbaar melkveebedrijf van 43 hectare in een reliëfrijk, oud cultuurlandschap aan de rand van Ootmarsum. Zij hebben het bedrijf verbreed met een recreatieve tak, met 25 campingplaatsen voor caravans, campers en tenten. Mede door de groene camping voldoet het bedrijf aan de 40%-groen-erf-voorwaarde. Om te kunnen voldoen aan de 5%-norm moesten Henk en Ineke 0,8 hectare aan nieuwe elementen inrichten. Karakteristiek voor het heuvelachtige landschap is de plaatselijke aanwezigheid van bronnen. Op het erf van Henk zitten vijf bronnen verborgen onder de erfverharding. Het idee ontstond om voor de NLN de bronnen weer zichtbaar te maken en het water weg te leiden via een klein helofytenfilter. De gemeente Dinkelland was enthousiast voorstander van bronherstel en heeft het project voor de helft gefinancierd. Henk doet mee aan het project om minder productieve plekken te kunnen benutten voor nieuwe landschapselementen. Ook verwacht hij dat het in de toekomst onvermijdelijk is dat boeren bijdragen aan het landschap. Voor hem past dat uitstekend bij de recreatietak. Verder voorziet Henk met landschapselementen in eigen energie.

Fries-zwartbont melkvee van John Arink met op de achtergrond restanten van een elzenhakhoutsingel

'Werkoverleg' bij het melkvee van Geerdink waarbij de rangorde wordt bepaald

2.6 Kennis verwerven en leren van elkaar

Vijf deelnemers, waarvan drie in de regio Zuidwest, zijn in de NLN gestapt om meer te leren over natuur- en landschapsbeheer.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

Joost van Strien: "Ik was benieuwd of ik met de NLN nieuwe informatie kon krijgen over hoe ik natuurelementen in kan zetten in mijn bedrijfsvoering. Hoe kan ik aan natuurlijke plaagbeheersing doen met meer biodiversiteit? En hoe kan ik de bestuiving op het bedrijf verbeteren? Ik ben meer aandacht aan de randen gaan geven. Ik had altijd al veel randen, maar de aandacht daarvoor was wat weggezakt. Vooral het inzaaien moet zorgvuldig, op het goede moment en op de goede manier. Dat is de basis voor een geslaagde rand. Het eerste jaar is er veel mislukt. Dat heb je overigens niet allemaal in de hand, het weer doet ook veel. Dit jaar heb ik het op dezelfde manier gedaan als vorig jaar, en nu is het allemaal wel goed gelukt."

Het Zonnegoed, het bedrijf van Joost van Strien en Monique Doggen, ligt vlak bij de NSO in het open landschap van de Noordoostpolder. Het gaat hier om een biologisch dynamisch akkerbouwbedrijf van 93 hectare. In een 8-jarige vruchtwisseling telen ze zomertarwe, spelt, luzerne, grasklaver, kool, spinazie, pompoen, suikermais, sjalot, aardappel, peen en witlof. Het bedrijf ligt vlakbij het voormalige eiland Schokland. Joost is al jaren actief in het Flevolandse wandelpadenproject 'op de kuierlatten'. Hij probeert op vele manieren zijn bedrijf te verduurzamen. Zo beheert hij zijn bodem op een duurzame manier met onbereden teeltbedden en door de ecoploeg te gebruiken. Verder heeft hij zonnepanelen op de nieuwe schuur gelegd, teelt maaimeststoffen, benut reststromen uit een nabijgelegen natuurgebied, doet aan agrarisch natuurbeheer, werkt met functionele agrobiodiversiteit voor plaagbeheersing en legt wandelpaden aan over boerenland.

Regio Zuidwest

Een van de redenen voor **Jo van Balkom** om mee te doen is dat hij zo kennis en ervaring opdoet over natuurbeheer. Ook vindt hij het prettig om ervaringen uit te wisselen met andere deelnemers.

De pilot NLN betekende voor **Mark de Lijster** nieuwe kennis opdoen. "Ik wilde wel meer vogels op mijn bedrijf, maar ik wist niet hoe. Dat zag ik als uitdaging, maar ik wilde er geen extra geld aan kwijt zijn. De pilot bood mij de kans om meer te doen voor vogels, zonder dat het me financieel veel zou kosten. Het sprak mij vooral aan dat ik zelf de akkerranden verbeterde voor de vogels en dat ik tegelijk meer kennis kreeg."

Joost van Strien

2.7 NLN ook in witte gebieden

In de pilot werd afgesproken dat het experiment open zou staan voor zowel gangbare als biologische boeren. Daarnaast werd afgesproken dat het niet uitmaakte waar het bedrijf lag: bedrijven in gebieden die begrensd waren voor natuur en landschap mochten meedoen, net als bedrijven in de zogenoemde witte gebieden. Enkele boeren in dergelijke witte gebieden raakten gemotiveerd om aan de NLN mee te doen, omdat nu ook zij de kans kregen om iets voor het landschap te doen en dat ook uit te dragen.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

Joke Hellenberg en **Jurtko Boerma**: "We wilden laten zien dat je ook in de witte gebieden heel actief meer aan vergroening en biodiversiteit kunt doen. Daarvoor hoeft je niet alleen in (door de provincie aangewezen) 'kerngebieden' te zitten. Juist voor de witte gebieden is een extra impuls voor het landschap effectief. Het thema vergroening en het sluiten van kringlopen spreekt ons erg aan. Dat past bij waar we al mee bezig zijn."

Grootschalig akkerbouwlandschap met randen in de Noordoostpolder bij van Strien

De NLN geeft ons een duwtje in de rug om er iets moois van te maken. "Datzelfde geldt voor **Gerben en Rudolf Braakman**. Ook zij zijn ingestapt om te laten zien dat natuur- en landschapsprojecten prima passen in de 'witte gebieden'. "We willen graag uitdragen dat natuur- en landschapsprojecten ook in witte gebieden mogelijk zijn en waardevol zijn."

Regio Zuidwest

Arjan Monteny: "Wij zijn als regio blijkbaar niet interessant voor de provincie en het rijk. Nu zie je dat je met de NLN een aantrekkelijk landschap creëert. Er wordt nogal eens gezegd dat er geen belangstelling is voor natuurbeheer in deze regio. Maar in de praktijk gebeurt dat wel. Er zijn niet voor niks behoorlijk wat boeren lid van een ANV. Zonder de NLN had ik waarschijnlijk alleen nieuwe erfbeplanting gerealiseerd. De akkerranden en houtige elementen had ik niet aangelegd."

Emiel Anssems: "Het is van groot belang voor boeren en de maatschappij dat er vanuit de GLB gelden komen die de aanleg en beheer van natuurlijke- en landschappelijke elementen vergoeden. Ook in witte gebieden. Zo kunnen boeren een boterham verdienen en genieten de burgers en allerlei organismen van deze elementen. Geld is hiervoor van wezenlijk belang."

3. De zes NLN-voorwaarden

3.1 De 5%-voorwaarde

Minimaal 5% van het bedrijfsareaal bestaat uit streekeigen landschapselementen, een oppervlakte die niet als cultuurgrond benut wordt.

Bij deze voorwaarde gaat het om de oppervlakte die wordt ingenomen door bestaande en nieuw aangelegde kleine landschapselementen met een landschappelijke waarde. Dit zijn: puntelementen zoals solitaire bomen (waarbij de uitgerasterde kroonprojectie meetelt voor de oppervlakte), lijnelementen, zoals sloten, bermen, kruidenranden, houtsingels tot tien meter breed.

Er worden alleen tot 10 m brede randen meegeteld, en geen grote aaneengesloten oppervlaktes van natuurpercelen, om een goede netwerkstructuur van landschapselementen te stimuleren. Ook tot tien meter brede randen van percelen met randenbeheer en tien meter brede randen van percelen die volvelds botanisch beheerd worden en waarvoor al een vergoeding wordt betaald (SAN, SNL, groenblauwe diensten) tellen mee voor de vereiste oppervlakte. Wel wordt de vergoeding voor deze randen in mindering gebracht op het bedrag dat de boeren voor de NLN ontvangen. Stapeling is dus niet toegestaan. Verder tellen kleine vlakvormige elementen (<0,5 hectare) mee, zoals hoeken met struweel, poelen en kleine bosjes.

Oppervlakte en aard van bestaande en nieuwe landschapselementen op de bedrijven

Figuur 3.

	Oppervlakte (ha) en type bestaande elementen	Oppervlakte (ha) en type nieuwe elementen
Regio Noord		
1. Claassen/Hekma	5,5 sloten, akkerranden	0,9 kruidenranden, akkerranden, struweel
2. Hellenberg/Boerma	2,7 sloten, kruidenranden, laan	0,5 kruidenstroken, bermen
3. Doff	2,1 sloten	3,4 kruiden, bufferstroken
4. Lenes	2,2 sloten	1,5 kruidenstroken, plas-dras
5. Braakman	2,8 sloten, heggen, houtwallen	0,7 kruidenstrook, talud, houtwal, struweel
6. Van Strien	3,4 sloten, bufferstroken, houtsingel	1,9 kruidenranden (bufferstroken)
7. Stegeman	2,3 sloten, kruidenranden	0,5 kruidenranden
Regio Zuid-West		
8. Van Balkom	1,5 sloten, paden, singels, laan	0,7 kruidenranden, -hoeken, voederbomen
9. De Geus	2,3 sloten, kruidenrand	0,3 kruidenranden, overhoeken
10. De Lijster	1,0 sloten, kruidenranden, bosje, poel	1,6 kruidenranden, kruidenhoeken
11. Monteny	0,2 sloten, kruidenrand	0,8 kruidenranden, nat talud, bosje
12. Anssems	0,7 sloten, kruidenrand, laan, singel	0,8 kruidenrand, heg, struweelhoek
Regio Oost		
13. Wagenvoort	0,8 nat talud, heg, boomgaard, pad	2,5 struweel, zomen, eiken
14. Arink	0,7 hakhoutsingels, poelen, knotwilgen	1,0 houtsingels, struweel, kruidenranden
15. Menkhorst	1,1 sloten, houtsingels, steilrand	0,4 struweel, natte zoom
15. Oltvoort	1,5 sloten, houtwallen, singels, steilr.	0,8 struweel, singels
17. Reintjes	0,5 bomenrij, greppel, wandelpad	0,4vlechtheggen, struweelhoek
18. Geerdink	1,4 sloten, bosranden, houtwallen	0,8 struweel, kruidenranden, bronmoeras
19. Kl.Langevelsloot	1,6 bosje, houtsingels, rietsloot, berm	0,7 poel, hakhout, bomenrijen, bosje, laan

In principe zijn op alle 19 bedrijven de 5% landschapselementen in de eerste helft van 2012 gerealiseerd. Waar de nieuwe elementen aangelegd worden, is een keuze van de boer. Zij kiezen daarbij vooral voor minder productieve hoeken en randen, zoals natte plekken, schaduwrijke stroken langs bossen en houtwallen, spitse perceelpunten. Ook zoeken ze vaak aansluiting bij bestaande elementen, zoals sloten die met een plas-dras oever worden uitgebreid. Op het zand (vooral in de regio Oost) kiezen de boeren overwegend voor houtige beplantingen; op de klei en in het veen kiezen ze vooral voor kruidachtige begroeiingen.

Realisatie van de 5%-voorwaarde op de klei (veen)-bedrijven

(Claassen/Hekma, Hellenberg/Boerma, Doff, Van Strien, Stegeman, De Geus, De Lijster, Monteny, allen op klei en Lenes op veen).

Deze negen bedrijven liggen in open landschappen met nauwelijks beplantingen. De bestaande landschapselementen zijn vooral sloten en kruidenranden, waaronder akkerranden. Deze elementen zijn te beschouwen als streekeigen.

De ondernemers zijn zich bewust van hun omgeving en willen de openheid van het landschap in stand houden. Als nieuwe elementen kiezen ze vrijwel unaniem voor de uitbreiding van lijnvormige elementen, zoals kruidenstroken, bufferstroken en akkerranden. Melkveehouder Lenes kiest daarnaast voor een plas-dras-landje en De Lijster voor het laten liggen van enkele lastig te bewerken hoeken en een poel. Ook De Geus kiest naast kruidenranden voor overhoeken.

De boeren nemen al deze elementen in maaibeheer. Houtige beplantingen komen in deze categorie nauwelijks voor; hooguit een klein stukje laan of een klein bosje of struweel nabij het erf.

Realisatie van de 5%-voorwaarde op de bedrijven op het zand

(Wagenvoort, Menkhorst, Oltvoort, Geerdink, Arink, Reintjes, Kleinlangevelsloo, Anssems, van Balkom en Braakman)

Al deze bedrijven zijn, in tegenstelling tot de bedrijven op de klei, gelegen in besloten landschappen met veel opgaande elementen in de vorm van houtwallen, houtsingels en kleine bosjes. Van oudsher ging het hier om

kleinschalige landschappen met gemengde bedrijven, met grasland en bouwland, en met houtsingels op de perceel-scheidingen. Door ruilverkavelingen in combinatie met schaalvergroting zijn in de tweede helft van de vorige eeuw veel van de beplantingen verdwenen, maar nog steeds zijn de houtsingels en wallen beeldbepalend. Het aandeel sloten is hier veel kleiner dan op de klei. De meeste boeren op zand kozen er bij de aanleg van nieuwe landschapselementen overwegend voor om houtige beplantingen te versterken en nieuwe aan te leggen. Het maakte ze daarbij niet uit dat de pilot tijdelijk is en het dus allerminst zeker is of zij ook in de toekomst een vergoeding ontvangen. Ze benutten bij de aanplant vooral schaduwranden langs oude singels en bosranden die minder productief zijn. Binnen de bedrijven op zand zijn twee groepen te onderscheiden: de bedrijven in de eeuwenoude cultuurlandschappen (Wagenvoort, Geerdink, Menkhorst en Oltvoort) en de bedrijven in de wat jongere heideontginningen (Reintjes, Arink, Anssems, Kleinlangevelsloo, van Balkom en Braakman).

Reactie Deelnemers

Regio Zuidwest

Jo van Balkom: "We hebben achter de stal extra aangeplant. Verder hebben we de elzenhaag die parallel aan de sloot loopt aangevuld, met onder andere lijsterbes. Bloemenstroken hadden we al voor de NLN-pilot, maar ze zijn nu groter geworden. De oppervlakte is meer dan verdubbeld."

Leen de Geus is vooral meer verschillende soorten kruidenranden gaan aanleggen. De verschillende randen liggen direct naast elkaar: een bijenrand, een vogelrand met voer voor de winter, een bloemenrand en recent ook een biomassarand. "Die verschillende stroken naast elkaar leveren voor verschillende diersoorten een goede schuil- of fourageerplek op en het past ook goed in het beheer. De NLN-pilot gaf me de financiële ruimte om meer oppervlakteranden te maken. Een vergoeding is wel nodig vanwege de opbrengstderving. Akkerranden kunnen zichzelf niet bedruipen. Je moet akkerranden toch zien als een publieke dienst: het levert het waterschap schoner water en de provincie en burgers meer natuur."

"Ik heb er lol in", zegt **Mark de Lijster**, "maar het moet ook betaald worden. "**Arjan Monteny** heeft voor de NLN in totaal 0,8 hectare extra aan natuur- en landschapselementen toegevoegd op zijn bedrijf. Dat zijn vooral de natuurstroken en enkele houtige elementen. "Een vergoeding hiervoor is wel nodig."

Emiel Anssems is niet veel extra's gaan doen, het bedrijf voldeed al grotendeels aan de NLN-eisen met akkerranden en houtwallen. "Het project heeft me wel geholpen om erachter te komen hoe ik mijn bedrijf verder wil inrichten en waar de kansen liggen om de natuur verder te ontwikkelen. Bomen gaan een belangrijke rol spelen. Bij mijn ouderlijk huis komen meer bomen, we willen het bedrijf omvormen tot landgoed."

Regio Oost

Sommige boeren vinden het moeilijk om landbouwgrond uit productie te halen om daarvoor in de plaats extra landschapselementen aan te leggen. **Bert Wagenvoort** zegt hierover: "De 5%-voorwaarde is oké, maar ik moet op mijn bedrijf wel 2,5 hectare cultuurgrond uit productie nemen en dat vind ik fors. Zeker als je bedenkt dat er 2.000 euro wordt betaald voor een hectare mais. Een derde van de krachtvoerproductie laat ik liggen door mee te doen aan de NLN. Daardoor moet ik meer krachtvoer

aankopen, terwijl een kilo krachtvoer bijna evenveel kost als een kilo melk. Dus als je aan de NLN meedoet, dan móet daar wat tegenover staan."

Ook **Herman Oltvoort** ervaart dit zo. Hij vond de 5%-norm in het begin nogal veel, maar hij heeft het nu geaccepteerd. "Zo maar goeie grond inplanten met struiken en bomen; dat doe je als boer niet gemakkelijk." Achter het spoor heeft hij een meidoornheg geplant. "Dat was goeie grond, maar de heg die ik daar geplant heb, past visueel-landschappelijk heel goed."

Henk Geerdink heeft om te voldoen aan de 5%-voorwaarde onder andere bloemrijke akkerranden aangelegd. Hij zegt hierover: "Het is wel even wennen als je niet tot de rand mais oogst. Hoe kun je iets zaaien dat je niet oogst? Voor een boer is dat wat vreemd." Het inplanten van de struiken kostte wel meer tijd dan hij had ingeschat, maar hij heeft hulp gehad van de campinggasten, de burens en van zijn aanstaande schoonzoon. Behalve nieuwe landschapselementen heeft Geerdink van de pilot 5.000 euro ontvangen voor het vrijmaken van enkele bronnen op zijn erf, die waren verborgen onder de erfverharding. De gemeente Dinkelland heeft eenzelfde bedrag bijgedragen. In het voorjaar stroomt hier water uit in de richting van een laagte, die in het weiland is aangelegd.

Een combinatie van landschapselementen (graspad, bomenlaan en éénjarige kruidenstrook) die elkaar versterken (Anssems)

3.2 De eis van de vruchtwisseling en divers grasland

Vruchtwisseling minimaal 1 op 3 voor de eenjarige teelten, divers grasland.

Meerjarig grasland bestaat uit een mengsel van minimaal vier verschillende soorten grassen of kruiden en een afzonderlijke soort bedekt maximaal 75% van het perceel.

Reactie Deelnemers

Regio Oost

De NLN-voorwaarde van gevarieerd grasland vindt **Henk Geerdink** een sterk punt. Hij zaait een gevarieerd mengsel met Engels raaigras, timotheegras, beemdlangbloem en kropjaar. "Grassen als veldbeemd en ruwbeemd komen daar vanzelf bij. Die zitten in de grond. Een goede graslandsamenstelling is de belangrijkste factor voor een melkveebedrijf. Een grasland met alleen (tetraploïd) Engels raaigras is voor de koe te veel 'slappe hap', met weliswaar een hoge voedingswaarde, maar met te weinig structuur. Dan heb je meer kans op pensverzuring en de koe heeft minder weerstand. Ze heeft dan zachte klauwen en heeft snel kneuzingen als ze bijvoorbeeld op een steentje trapt."

Gevarieerd grasland met o.a. duizendblad bij Rob Kleinlangevelsloo

Net ingeplant struweel in de schaduw van een laan (Wagenvoort)

Zelfde locatie twee jaar later (2013)

Bert Wagenvoort is helemaal ingenomen met de voorwaarde van gevarieerd grasland. Hij werkt met grasmengsels met ten minste zes verschillende grassoorten, met verschillende bloeitijden. "Doordat de grassoorten verschillen in groei en bloei ben je beter bestand tegen wisselende omstandigheden. Bij natte én droge periodes heb je dan altijd gras dat het goed doet." De koeien lopen buiten en Wagenvoort beweidt volgens een systeem dat kort-gras-standweide wordt genoemd (Duits, Kurzrasen). Dat is een systeem waarbij het gras min of meer permanent wordt kort gehouden.

Bert en Louise Wagenvoort runnen samen een biologisch melkveebedrijf (55 koeien) in het zuidelijke deel van het landgoed Hackfort bij Vorden in de Achterhoek. Zij pachten het bedrijf van Natuurmonumenten, de eigenaar van Hackfort. Het gaat om 60 hectare vaste pacht op het landgoed en 50 hectare liberale pacht in de uiterwaarden. Hun woonhuis is een oude, historische boerderij, het Timmermanshuus, dat ze in reguliere hoeverpacht hebben. Voor de NLN wordt de oppervlakte grond in vaste pacht als uitgangspunt genomen. Zij moeten dus 5% van 60 hectare, ofwel 3 hectare aan landschapselementen garanderen. Ongeveer 0,8 hectare is al aanwezig in de vorm van onder andere een taludwal langs de watergang Veengoot, een struweelheg, een sloot en een kleine boomgaard. Voor de nieuwe, nog in te vullen elementen (2,2 hectare) kiezen de Wagenvoorts voor tien meter brede struweelranden langs bossen en oude, hoog opgaande houtwallen. Verder beplanten ze een brede strook langs de Veengoot en een timp in een graslandperceel. Met Natuurmonumenten is overlegd hoe deze randen gerealiseerd kunnen worden. Bert ziet natuur en landschap als een van de toekomstige economische dragers onder zijn bedrijf. Verder ziet hij dat extra natuur kan bijdragen aan de uitstraling voor boerderijeducatie voor basisscholen en mbo- en hbo-opleidingen.

Bert Wagenvoort

3.3 Beheer

De ondernemer draagt zorg voor een actief natuurgericht beheer van de landschapselementen.

Kern van deze voorwaarde is dat de boer het landschap actief beheert. Iemand anders kan het beheer uitvoeren, maar de boer wordt erop afgerekend.

Onder actief landschapsbeheer worden de volgende maatregelen verstaan:

- maaien, snoeien, verontreiniging tegengaan, randen zo nodig herinzaaien of herinplanten;
- regelmatig beheer in de tijd. Dat wil zeggen in vaste perioden;
- afwisselend beheer in de ruimte. Dat wil zeggen dat alle landschapselementen beheerd worden, maar niet overal op dezelfde manier en niet alles tegelijk. Daarmee creëert de beheerder voor de dieren voldoende nest-, rust- en overwinteringsplaatsen en planten hebben de mogelijkheid om zaad te zetten. Het beheer moet wel praktisch uitvoerbaar blijven.

Om het beheer in goede banen te leiden, is in de bedrijfsplannen een tabel opgenomen met de beheersmaatregelen en de frequentie waarmee de activiteiten plaatsvinden. De drie coördinatoren hebben de deelnemende boeren begeleid in het te voeren beheer. Hierbij worden ook plaatsen en tijden benoemd waar actief beheer juist achterwege moest blijven om bepaalde natuurwaarden of doelsoorten te stimuleren.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

Joke Hellenberg en **Jurtko Boerma** wilden de meerjarige FAB-rand van het project Bloeiend Bedrijf graag behouden, omdat die zo mooi bloeit. Ze hebben wel geleerd dat ze die moeten beheren, bijvoorbeeld door distels en zuring te maaien. "Die moet je niet gewoon maar laten liggen, want dan houdt je alleen gras over. We hebben de akker nu aan de buurman verhuurd. Die vindt al die randen maar zozo. Maar hij moet die van ons laten staan."

Verder merken ze dat de graspaden en grasbermen echt verbeterd zijn. Ze kunnen er nu over als het nat is. Voor hen zijn die paden een "levensader van het bedrijf, die we hebben versterkt. Zo is die meer gaan leven. Dat beviel ons zo goed dat we de paden in 2013 hebben doorgetrokken over het bedrijf, ruim 300 meter extra. Langs het waterbassin hebben we nu ook een sportveldmengsel ingezaaid. Dat gaat kort de winter in. In het voorjaar oogsten we daar hooi van de kruidige bermen en dat rijden we uit over de rand. Zo hebben we dat dit jaar ook gedaan, en je ziet nu al nieuwe plantensoorten. We hebben 3 hectare grasland ingezaaid om de structuur van de grond te verbeteren. Dat gras moet enkele jaren liggen. De kruiden in dat grasmengsel komen niet goed tot hun recht, doordat de grassen zo dominant zijn. Daarom hebben we daar nu een rand langs gezaaid met een 'koemengsel' van allerlei kruiden die gezond zijn voor dieren."

Ron Claassen en **Siegrid Hekma** zien één nadeel: "Je kunt zo'n bloemrijke akkerrand niet maaien voordat alles uitgebloeid is. Het is gewoon zonde om eerder te maaien." De regiobegeleider adviseerde om in de nazomer tenminste één keer te maaien en af te voeren, om op de lange termijn de bloemrijke begroeiing te houden. Om toch steeds een deel met bloemen – en dus ook vlinders en bijen – te behouden, maaien ze de stroken, die zes of negen meter breed zijn, in de lengte gefaseerd; een deel eind juli, en het andere deel rond eind augustus. Zo versralen ze de stroken en gaan de vergrassing tegen.

Regio Zuidwest

De nieuwe aanplant is bij **Jo van Balkom** redelijk aange-

slagen. Het gaat dan om een stuk grond waar hij niet bemest en dat beweid wordt door droogstaande koeien. Hier heeft hij verschillende soorten wilg en els aangeplant. In deze strook heeft hij nu nog last van ridderzuring en distels, in de kale strook waar de bomen in zijn aangeplant. "Gelukkig groeit de grasmat onder de bomen nu dicht, dus dit probleem zal de komende jaren kleiner worden. In de elzensingel die parallel loopt met het riviertje de Zandleije zijn de gaten in de singel mooi opgevuld met nieuwe aanplant."

Het beheer van de landschapselementen is een hele kunst, merkt **Mark de Lijster**. Zo is het lastig om het onkruid onder de duim te houden. Dat krijgt hij nu voor elkaar door pleksgewijs onkruiden uit te trekken, te spuiten of te maaien. En dan het maaien van de kruidenranden: "Ik vind het zonde om te maaien, omdat je voer en beschutting voor de vogels wegneemt. Maar voor de ontwikkeling in het volgende jaar is het beter om te maaien en af te voeren. De kruidenranden blijven dan in stand voor volgend jaar. Wel heb ik wat bijgezaaid."

Ook het zaaien moest hij leren. Van een ervaren collega/deelnemer hoorde hij dat het ondiep en op tijd moest. Dat werkte. Helemaal zonde vond hij het om de zaag te zetten in het bosje achter op de kavel, zoals was geadviseerd. Hij heeft het toch gedaan en in twee jaar tijd heeft hij het hout vooral rond de poel teruggezet. "Dat vind ik nu wel mooier. De poel is opener. Hij zou moeten worden uitgebaggerd, maar je kunt er moeilijk bij. Ik denk erover om een nieuwe poel aan de andere kant van het bosje aan te leggen, waar je beter bij kunt en waar die meer zon krijgt."

Maaiharken en afvoeren om slootkanten te versralen (De Lijster)

Voor **Arjan Monteny** was het onkruid in de rand gedurende het eerste jaar nieuw. Hij wist niet hoe hij daarmee om moest gaan. In het tweede jaar ging dat allemaal gemakkelijker omdat hij wist waarop hij moest letten. Hooien ging het tweede jaar ook beter dan een jaar eerder. "We hebben dit jaar (2013) twee weken vroeger gehooid, waardoor het hooi beter is gedroogd. Wat ook hielp was dat de planten fijner van structuur waren. Bovendien zaten er vorig jaar veel hardere onkruiden in als melkdistels en distels die minder goed droogden. Zonder deze pilot hadden we een coniferenbosje gerooid, nu hebben we het uitgedund. We zijn bezig om dat bosje geleidelijk om te vormen tot een bosje met meer inheemse boomsoorten. We planten er nu bomen als elzen, wilgen en aken tussen. Voor het zicht vinden we het een meerwaarde en het biedt broedgelegenheid aan fazanten, goudvinken. Ook verschuilen zich er overdag drie reeën."

Regio Oost

Dat de boer de landschapselementen beheert, vindt **Bert Wagenvoort** een goede zaak. Nu kan hij het maaisel afvoeren en composteren. Met de struwelen heeft hij voorlopig weinig werk. Het enige dat hij doet is de takken bijknippen die over de afrastering groeien. Voor het snoeien kan hij gebruik maken van gereedschap van Natuurmonumenten. Bert verwacht wel dat het werk zal toenemen. Wellicht moet de afrastering nog een keer worden opgezet. En hij overweegt om het snoeien op termijn te laten uitvoeren door een loonwerker met moderne machines die speciaal zijn ontwikkeld om heggen te knippen. Hij heeft ook een brede strook elzen aangeplant op natte grond, aangrenzend aan oud bos. Deze wil hij om de tien jaar afzetten en het hout benutten als brandhout voor de kachel.

Mestplaat bij Herman Oltvoort waar maaisel en vaste mest wordt gemengd en gecomposteerd

3.4 Kringloop

Alle beheersafval, zoals maaisel en takken van de landschapselementen wordt in de bedrijfskringloop, inclusief de energiekringloop, opgenomen.

Maaisel en ander organisch materiaal verwijderen en composteren was voor de meeste gangbare bedrijven nog geen gebruikelijke gang van zaken; voor de meeste biologische bedrijven al wel. Op acht bedrijven bleef het maaisel liggen, waardoor zich geen soortenrijke slootranden en bermen konden ontwikkelen. Inmiddels voldoen alle deelnemers aan de voorwaarde. Op sommige bedrijven wordt het maaisel ondergewerkt op het land, ook wel koude compostering genoemd. Andere deelnemers nemen het maaisel mee naar de compostplaat om het daar, al dan niet vermengd met mest, te composteren, waarna ze het op het land brengen.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

Johan Doff liet het eerste jaar het maaisel liggen. "Maar dat was niet de bedoeling in dit project. Nu hebben we na het broedseizoen (half juli) stroken in de lengte deels gemaaid en delen niet. Het eerste maaisel hebben we opgeraapt en op hopen gestort. De andere delen hebben we in augustus gemaaid. Dat maaisel hebben we met een veehouder geruimd voor stalmest." Die mest heeft hij met een kraantje gemengd met het maaisel van de eerste maaibeurt en dat ligt nu te composteren. We hebben in sommige percelen plekken waar de organische stof achteruit is gegaan. Daar wil ik de compost op uitrijden." Johan vertelt dat in zijn regio projecten en groepen boeren heel erg intensief bezig zijn met composteren. Maar hij vindt dat daar veel bewerkingen bij nodig zijn en dus ook veel brandstof. "Als je continu verschraalt en steeds organische stof moet afvoeren en omzetten, dan kost dat heel veel brandstof. Dat moeten we niet willen, dan gaan we ons doel voorbij. Dan stoot je juist meer CO₂ uit dan wat je bespaart. Dus composteren is goed, maar we moeten niet doorslaan. In de NLN-aanpak heb je met weinig inspanning een goed resultaat."

Het bedrijf van Henk en Johan Doff ligt verspreid over een aantal locaties aan de noordkant van Uithuizen. De boerderij waar Johan woont is in 2009 aangekocht. Het bedrijf ligt in een grootschalig akkerbouwgebied tegen de waddenkust. Het gebied en dus ook het bedrijf wordt meermaals doorsneden door dijken die de verschillende inpolderingen markeren.

Het bedrijf is gespecialiseerd in de spruitkoolteelt. Jaarlijks telen Henk en Johan 100 hectare spruiten, deels op geruild of gehuurd land. Voor de spruitkoolteelt hebben ze een moderne plukmachine, een sorteerinstallatie en koelruimtes. De vruchtwisseling is 1 op 3. Naast spruiten worden op het bedrijf suikerbieten, pootaardappelen (verhuurd), zaaiuien en winterpeen geteeld. Het bouwplan is dus zeer intensief; graan ontbreekt. De percelen zijn groot en zeer rationeel ingedeeld. De enige landschapselementen zijn de sloten en de dijken. Afgesproken is om de verschillende dijken die het bedrijf doorsnijden, maar die geen functioneel onderdeel van het bedrijf uitmaken, niet mee te nemen in dit plan. Henk is als jager zeer betrokken bij de natuur.

Johan en Henk Doff

Compostering was een nieuw aandachtspunt voor **Herman Lenes**. Hij is er gedurende de projectperiode steeds meer mee bezig gegaan en enthousiaster geworden. Ook de mogelijkheid om gras-klover te gebruiken als meststof was nieuw, wat hij afgelopen jaar op zijn eigen bedrijf heeft toegepast. De laatste snede van 2012 heeft hij gecomposteerd en later als meststof uitgereden.

Gerben en Rudolf Braakman zijn zich er door de pilot bewust van geworden dat het belangrijk is de sloten anders te gaan schonen. "We kwakken niet meer alles op

de kant, maar voeren het maaisel af en brengen het in de kringloop van het bedrijf. Dat past veel beter in de biologische kringloopgedachte. Ook op perceelsniveau kun je de kringloop gebruiken: je verrijkt je perceel met wat je van je randen afhaalt. In gesprek met de ANV willen we dat verder uitwerken. We denken erover om onder het afgevoerde maaisel een goede mestplaat aan te brengen. Dan later nog een echte composteermachine erbij. Die kant moeten we op."

Joost van Strien voert het maaisel veel consequenter af dan hij eerst deed. Hij composteert het, samen met het maaisel uit natuurgebieden, dat ze al langer gebruiken op het bedrijf. Wel heeft hij gemerkt dat het composteren goed moet gebeuren, anders blijven de akkeronkruiden intact.

Van Strien heeft veel eenjarige randen, bij elkaar 0,5 hectare. Eén daarvan is echt bloemrijk, de anderen vergrassen meer. "Als je veel bloemen wilt, kun je beter met eenjarige randen werken. Voor een goede rand moet je echt land opofferen en er zo min mogelijk over rijden. Daar kun je niet zomaar een kopakker voor gebruiken."

Regio Zuidwest

Jo van Balkom. "De afgelopen twee jaar hebben we het slootvuil verzameld. Het eerste jaar is het materiaal gecomposteerd en de compost vervolgens met een breedstrooier over het maaisland gereden. Wat tegenviel was dat het composteren veel tijd kost, vooral om de hoop om te zetten met een loader." Ook was het perceel waarop de hoop lag nat, waardoor hij er nauwelijks bij kon komen. Het tweede jaar heeft Van Balkom het daarom anders aangepakt: hij reed het slootvuil op de mesthoop.

Voor **Leen de Geus** was de pilot een perfecte gelegenheid om verder te experimenteren met composteren. Op de rand waar het slootvuil is verzameld heeft hij vroege wintertarwe gezaaid. "Het ziet er wat ruig uit, maar het biedt extra beschutting voor de fauna in de winter. Ik zie volgend jaar dan wel of ik het inwerk of dat ik het laat staan voor de oogst. Ik kan op deze rand ook maaisel van de naastliggende randen verzamelen. Die wordt dan tijdelijk een biomassarand, waar het maaisel voorverteert. Daarna kan ik het inwerken. De sloten beheerde ik al langer natuurvriendelijk. Toch blijft het een hele toer. Vorige week haalde ik het slootvuil op met de bandhark, maar nu is het te nat om het spul van de bovenrand af te halen."

Het bedrijf van *Leen de Geus* ligt in het dorp Mookhoek in de Hoeksche Waard. De Geus heeft een gangbaar akkerbouwbedrijf van 50 hectare met vijf gewassen. Hij is al actief met randenbeheer: 1,2 hectare FAB-rand en 0,5 hectare vogelrand. Voor de NLN-pilot heeft hij nog 0,3 hectare extra rand en struiken aangelegd. Voor de randen krijgt hij nu een vergoeding van de Stichting De Rietgors. Leen is deelnemer aan de NLN-pilot, omdat hij het belangrijk vindt de biodiversiteit te vergroten. Hij vindt het leuk te experimenteren met andere typen randen. Hij meet de randen nu in met gps-apparatuur zodat hij kaarsrechte perceelsranden krijgt. De kruidenranden hooit hij deels voor verkoop als paardenhooi. Een nieuwe uitdaging is het verwijderen van maaisel uit de slootkanten. Leen wil het open landschap in stand houden, maar plant in het kader van NLN nu enkele struiken bij hoogspanningsmasten en de mestilo om de natuurwaarde verder te verhogen. In de pilot wil hij meer leren over natuurgericht beheer en kan hij zijn ervaringen uitwisselen met andere deelnemers. Hij laat graag andere mensen meegenieten van de akkerranden. In 2012 organiseerden een aantal lokale kunstenaars onder de naam Vlasunie bijeenkomsten in de kruidenranden voor buurtbewoners.

Leen de Geus

Mark de Lijster leert gaandeweg beter omgaan met het maaisel. Pas als het gewas geoogst is, harkt hij het maaisel in de gewasrand, omdat het dan makkelijker gaat. Ook de sloten doet hij een beetje anders, doordat hij het maaisel nu afvoert. Het liefst gebruikt hij hiervoor een sloothaak, "maar die kost 4500 euro en dat is te veel voor een tijdelijk project."

Dit jaar worden alle sloten gebaggerd door het waterschap, wat eens per zeven jaar gebeurt. Eerst worden de taluds geklepeld, dan komt de kraan die bagger en het maaisel op de kant zet. "Waar het op de kruidenrand komt, trekken we het er zelf af, het perceel op. Afvoer van

slootvuil is een lastig punt, net als het onkruidmanagement, maar hoe langer je dit doet hoe gemakkelijker het gaat."

Regio Oost

Henk Geerdink voerde zijn slootmaaisel altijd al af. Dit maaisel mengt hij met mest en water en laat het vervolgens composteren. Van collegaboeren hoorde hij dat je voor warme compost regelmatig moet omzetten. Dat lukt niet bij Henk omdat het volume te klein is. Daarom doet hij aan koude compostering.

Henk ziet dat de slootranden versralen door het afvoeren van het maaisel. "Ik heb minder last van onkruid, zoals brandnetel. Dat scheelt werk. Ook zie ik steeds meer soorten wilde planten groeien. Dat is belangrijk voor het vee. Weegbree is gemakkelijk opneembaar, witte klaver bevat vitamines, paardenbloem stimuleert natuurlijke processen in de koe, wilg bevat pijnstillende aspirine."

Voor **Herman Menkhorst** was het afvoeren en composteren van maaisel al routine. Hij deed dat om meer organische stof in de bodem te brengen. Hij vindt dat meer boeren het maaisel moeten composteren. Hopen maaisel in singels, bosjes en randjes vindt hij maar niets.

Bert Wagenvoort wil de elzentakken, en ook het snoeisel van de struwelen door een shredder halen. De vezels wil hij gebruiken als strooisel in de potstal. "Houtsnippers leiden tot verzuring, maar vezels gemengd met mest geeft mooie compost", legt hij uit. Hij gaat de laag vezels afdekken met tarwestro om te voorkomen dat de klepsella-bacterie toeslaat. "Deze bacterie ontwikkelt zich op hout dat met grond in aanraking is geweest, en als de koeien daarmee besmet zijn moet je ze afvoeren."

Het maaisel opruimen en composteren vindt ook **Herman Oltvoort** vanzelfsprekend. Hij brengt het maaisel naar de compostplaat en laat het daar, gemengd met mest, enkele keren omzetten door de loonwerker. Hij snapt niet dat andere boeren dat niet doen. "Organische stof is belangrijk voor de bodem." De singels leveren hout op die hij gebruikt voor zijn houtkachel.

Bij **Gerrit Reintjes** was het beheer in 2013 nog niet zoals het hoort. Hij maait het gras-wandelpad rond zijn kavel wel regelmatig, maar voert het maaisel niet af. Gerrit wil het wel afvoeren, maar heeft er geen machines voor. Een loonwerker inschakelen was te duur voor hem. In de nabije toekomst wil hij het maaisel alsnog gaan afvoeren.

Voor **Rob Kleinlangevelsloo** is het afvoeren en composteren van maaisel een essentieel onderdeel van de biologische bedrijfsvoering. Dat deed hij al jaren. Met de compost brengt hij het organische stofgehalte omhoog. In het afgelopen jaar heeft hij zelfs natuurmaaisel aangekocht om te composteren.

3.5 Fauna

Er komen zoveel mogelijk broed- en schuilgelegenheden voor vogels en andere dieren.

Deze maatregel is van toepassing op zes van de twintig bedrijven als het gaat om weidevogels. Deze bedrijven liggen allemaal in de regio Noord. Het gaat om vier akkerbouwbedrijven op klei (Hellenberg/Boerma, Doff, Claassen/Hekma en Stegeman), het bedrijf van Lenes op veen en het bedrijf van Braakman op zand. Deze boeren lokaliseren in het voorjaar de nesten en sparen ze tijdens de bewerkingen van het land. Alle bedrijven voldoen aan de voorwaarde om voor de fauna minimaal vijf kleine maatregelen te treffen. De meeste bedrijven hebben nestkastjes, uilenkasten, open schuren voor boerenzwaluw, nesten voor huiszwaluw, bijenhôtels, takken- en steenhopen en kleine overhoekjes met ruigte.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

"Onze mooie randen barsten van het leven en bieden veel voor de fauna", aldus **Henk Doff**. Zo heeft hij de blauwe kiekendief al een paar keer gezien achter de dijk boven de stroken.

Regio Oost

Bert Wagenvoort wijst erop dat de kleine fauna interessant is voor de kinderen die zijn bedrijf bezoeken op de boerderijschool. Ze vinden het geweldig om een jonge steenuil of jonge torenvalk vast te houden, die beide op het bedrijf broeden. Deze roofvogels zijn voor Bert ook functioneel. Vroeger had hij veel overlast van ratten, maar sinds er torenvalken broeden zijn deze gedecimeerd.

3.6 Het erf

Het erf is aantrekkelijk ingericht met minimaal 40% van het erfoppervlak 'groen'. Dit groen moet streekeigen zijn en beheerd worden.

Alle deelnemende bedrijven voldoen aan de voorwaarde van een erf dat minimaal 40% groen is. Gemiddeld is het erf zelfs voor 50% groen. Onder een groen erf vallen het gazon, houtsingels, moes- en siertuin, kleine grasstroken en een kleine huisboomgaard of bomengroep. Ook kleine weiltes voor hobbydieren vallen onder de groennorm. Dus alles wat niet bebouwd of verhard is, telt mee.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

Wim Stegeman is zich vooral bewust geworden van de mogelijkheden om op het erf allerlei maatregelen te treffen. Zo versnipperd hij niet meer alles, maar maakt hij houtrillen. Hij plaatst vogelkastjes en bijenhôtels en plant struiken rond een nieuwe graansilo. "De NLN is de enige regeling die iets doet aan natuurbeheer op het erf. Terwijl juist in het open gebied van Flevoland de erven belangrijke (rust)plaatsen zijn voor allerlei vogels en insecten. Groene erven pik je er zo uit omdat daar veel meer vogelsoorten voorkomen." Stegeman heeft de NLN-pilot ook gebruikt om een sluitend netwerk van akkerranden rond zijn percelen aan te leggen.

Nestbescherming, de machine wordt over het nest heen getild zodat het ongedeed blijft

Het bedrijf van Marga Klein Swormink en Wim Stegeman is een maatschap van bijna 53 hectare groot in Lelystad. Het bedrijf ligt in een open landschap met grote kavels en rechte belijningen. Klein Swormink en Stegeman zijn in 2004 gestart. Ze wilden een goed renderend bedrijf opzetten op gezonde, vruchtbare bodem, met respect voor de natuur en midden in de samenleving. Vooral die bodem, in hun geval zware zeeklei, krijgt veel aandacht. Ze doen er alles aan om die bodem gezond te krijgen: met hun investeringen, met het bouwplan en met de werkmethoden houden ze daar rekening mee. Dat lijkt te werken. Zo zagen ze al snel meer regenwormen. Daarop besloten ze in 2011 om niet meer te ploegen, zodat het bodemleven nog meer kan toenemen. Daarom proberen ze om jaarrond een gewas of groenbemester op het land te hebben. In 2008 legden ze de eerste akkerrand aan als onderdeel van een pilot gecoördineerd door de Werkgroep Grauwe Kiekendief. Het doel van deze pilot was om meer fourageergebied te bieden voor de grauwe kiekendief. Sindsdien zijn akkerranden een vast onderdeel van het bouwplan. Dat doen ze om verschillende redenen: de biodiversiteit gaat omhoog, de randen dragen bij aan de plaagbeheersing in de gewassen omdat ze schuil- en voedselmogelijkheden bieden voor insecten. Daarnaast gaat de landschappelijke waarde omhoog en de kwaliteit van het water verbetert.

Wim Stegeman

Regio Zuidwest

Ook al voldeed **Leen de Geus** al aan de voorwaarde voor groen op het erf, hij deed toch nog meer. Hij heeft op het erf nestvoorzieningen uitgebreid, een steenhoop gemaakt en een plankje aangebracht waarop de jonge boerenzwaluwen kunnen zitten.

Mark de Lijster heeft op zijn bedrijf nieuwe nestkasten opgehangen. Zo hangt er nu een torenvalkenkast. Daar heeft een paar keer een valk ingezeten, maar geen broedpaar. De vogelwerkgroep heeft de kast in zijn bestand gezet en controleert hem. Verder is er een uilenkast en er zitten ook uilen in de buurt. En hij heeft een mussenhotel geplaatst. Ook dat is nog niet bewoond, al zijn er wel volop mussen. "Er is kennelijk genoeg variatie op het erf."

Regio Oost

Herman Oltvoort vindt de voorwaarde 40% groen erf aan de hoge kant, maar hij komt er wel aan.

Over het groene erf merkt **Herman Menkhorst** op: "Dat is je etalage, je uitstraling. Zeker nu de discussie speelt over megastallen. Een goede aankleding van het erf is dan essentieel."

Een bloeiende akkerrand is een geliefde plek om bijenkasten te plaatsen

Een torenvalkkast op het erf van De Lijster

4. Sterke punten van de NLN

Tijdens de interviews is systematisch gevraagd aan de deelnemers wat zij als de sterke punten hebben ervaren bij de NLN-benadering. Het ging daarbij niet alleen om de zes voorwaarden, maar ook om de totstandkoming van de bedrijfsplannen, waarbij de boeren zelf bepaalden welke elementen ze wilden aanleggen en op welke plaats. Ook het proces van begeleiding en voorlichting door de gebiedscoördinatoren en de onderlinge contacten in NLN-bijeenkomsten konden daarbij benoemd worden.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

Joke Hellenberg en **Jurtko Boerma** zeggen hierover: "Het mooie van de NLN-pilot was dat we heel veel vrijheid hadden. We hebben echt de dingen kunnen doen die bij ons en bij ons bedrijf passen."

Johan Doff: "Wij kunnen met de NLN zowel voor ons bedrijf als voor de natuur winst halen. Door de geren uit de percelen te halen en daar de randen op te leggen, besparen we ontzettend veel tijd en brandstof. Niet meer dubbel zaaien en spuiten op die scheve stukken. Dat is goed voor milieu, natuur en bedrijf. Onze geren lopen van 4 meter uit naar 20 meter breed. In die brede stroken zitten andere, grotere dieren dan in de strookjes van 4 meter, daar zitten meer de muizen en vlieders. Hiermee kun je ook andere boeren enthousiast maken. Onze invulling is dus zowel praktisch voor de boer als goed voor milieu en natuur. Je moet daarvoor vooral je gedachten veranderen, eerst zien en dan geloven. Geleidelijk zie je wat dat voor effect heeft op het gebied en op je bedrijf."

Sterkste punt voor **Herman Lenes** is de aandacht die er in de NLN aan het erf besteed wordt. Dit blijft voor hem ook de komende jaren een aandachtspunt. Om de nieuw te bouwen stal gaat Herman bijvoorbeeld iepen planten. "Geen van de andere natuurregelingen doet dit." Ook de grote vrijheid om de zes maatregelen naar eigen inzicht en bedrijfsspecifiek in te vullen, vindt Herman een groot pluspunt. "Let hierbij wel op dat je het niet te vrijblijvend maakt. In dit project is de sociale controle groot. Als dit een algemene regeling wordt, ligt dat wellicht anders."

Brede sloten zijn kenmerkende landschapselementen in de veenweiden (Lenes)

Herman Lenes boert in maatschap met zijn ouders en zijn broer. Het bedrijf ligt mooi verkaveld in het Friese veenweidegebied, vlak bij Joure. De ruim 20 percelen zijn tussen de 2,4 en 5 hectare groot. Het bedrijf heeft een quotum van zo'n 1,1 miljoen liter en 125 melkkoeien die jaarrond binnen staan. Het gebied is open en deels (het Hornstermeer) nog recent (midden vorige eeuw) ontgonnen. Alleen langs de wegen en op de erven komt beplanting voor. Verdere beplanting is ook niet gewenst, het is immers een weidevogelgebied. Herman is voorzitter en regiocoördinator van ANV Tusken Skarren en Marren. Het bedrijf doet mee aan verschillende SNL-pakketten, onder andere botanische weiderand, nestbescherming en plas-dras. Omdat bij deze pakketten agrarisch medegebruik van toepassing is doen deze niet mee voor de natuur- en landschapnorm.

Herman Lenes

Gerben en Roelof Braakman: "Heel sterk is dat je zelf kunt kiezen welke landschapselementen je wel of niet wilt doen. We konden echt kiezen wat paste bij ons. Het is ook erg leerzaam om met collega's bij anderen op het erf te kijken. Daar wordt je enthousiast van. Iedereen is weer heel verschillend, maar ook daar leer je weer van. Die bijeenkomsten had ik niet willen missen, ook al is het soms een eind rijden. Het ontwerp van het zorggebouw bijvoorbeeld bij een andere deelnemer is een inspiratiebron voor ons bedrijf."

De bedrijfsbrede, integrale aanpak, waarbij zowel gekeken wordt naar de akker, én de slootkanten én het erf, vindt **Wim Stegeman** een sterk punt van de NLN-pilot. De kringloopgedachte past goed in zijn bedrijfsfilosofie en de 5%-norm sluit goed aan bij de GLB-discussie. Ook de grote vrijheid om te komen tot een eigen invulling om aan de normen te voldoen, spreekt Wim erg aan. "Dit biedt ruimte om te ondernemen."

Regio Zuidwest

Jo van Balkom vond het vooral leerzaam om bij de andere deelnemers in de keuken te kijken.

Voor **Leen de Geus** is het sterkste punt dat hij zelf kon bepalen hoe hij de natuur invult. "Zo kun je kijken wat in de streek past, wat bij mijn mechanisatie past en wat bij

mijn persoonlijke voorkeur past."

Mark de Lijster vond vooral de begeleiding een sterk punt. "Alles was nieuw voor mij. Bij andere regelingen moet je zelf alles uitzoeken, nu kreeg ik goede hulp. Ook sterk vind ik dat je zelf kunt kiezen hoe je het doet. Ik heb lastig te bewerken hoekjes ingeplant met bomen. Jaarlijks maak ik de rand bij de aardappels wat breder zodat ik meer keerruimte heb, na de aardappelteelt maak ik de rand weer smaller, en schuift de verbreding naar het volgende perceel."

De integrale aanpak voor het hele bedrijf vindt **Arjan Monteny** een sterk punt. Niet alleen maar een element, erf, dieren of planten. "Dat heeft een positieve weerslag op het hele bedrijf en niet alleen op een hoekje achter op het bedrijf. Je moet er wel met het hele beheer rekening mee houden." Ook sterk vindt hij de kennisuitwisseling met collega-deelnemers en de begeleiding. "Zonder begeleiding is het als beginner niet te doen. Spontane kennisuitwisseling met andere deelnemers, kan je zelfredzaamheid stimuleren." Verder vindt hij het erg nuttig dat er zoveel verschillende bedrijven deelnemen. Gangbare en biologische bedrijven doen mee, akkerbouwers en melkveehouders. Van grote tot wat kleinere bedrijven die boeren op verschillende bodems. "Dat is positief. De bijeenkomsten wakkeren enthousiasme aan. De bijeenkomst bij Emiel Anssems was bijvoorbeeld een superbijeenkomst."

Emiel Anssems: "Het beste en leukste is om met collega-boeren afkomstig uit verschillende Nederlandse regio's te discussiëren en in het veld te bekijken welke NLN-maatregelen wel en niet haalbaar zijn. Ook het contrast tussen hoe akkerranden groeien op klei en zand is leerzaam. De NLN-voorwaarden zijn goed, maar wat ik me wel afvraag is wie dat in de toekomst gaat toetsen of controleren?"

Regio Oost

Bert Wagenvoort ervaart bij de NLN "een stukje vrijheid. Er is ruimte om je eigen ideeën te kunnen invullen onder begeleiding van de gebiedscoördinator die meedenkt. Dat is een prachtige oplossing. De NLN gaat uit van vertrouwen in de boer." Het sterkste punt van de NLN vindt Bert de samenhang tussen de zes voorwaarden. "Ze versterken elkaar. Dat is totaal anders dan bij de SAN", dat hij 'geneuzel' noemt.

John Arink noemt het NLN-project "veelzeggend". Sterk punt vindt hij bijvoorbeeld de voorwaarde gevarieerd, divers grasland. Ook de voorwaarde groen erf juicht hij toe. Hij ergert zich aan erven die niet aantrekkelijk zijn, ook al beseft hij dat zo'n oordeel subjectief is. John houdt van groenelementen als lijnvormige beplantingen, de ecologische verbindingen tussen bijvoorbeeld bosjes. Hij vindt dat de elementen echt een functie moeten hebben voor flora en fauna. In de akkerbouw kunnen kruidenranden ook heel functioneel zijn voor plaaggevoelige gewassen.

Een sterk punt van de NLN vindt hij verder dat je niet in een keurslijf wordt geperst, maar dat je het landschap zelf mag inkleden. "Wat en waar bepaal je zelf. Je wordt gezien als een volwaardige partner. Dit staat in schrille contrast met de SNL, waar de regels strak zijn en soms ook ongegrond. Neem het pakket 'bonte weide'. Je mag daar niet bemesten, terwijl de toepassing van wat ruige stal-mest de diversiteit juist vergroot. Wat je er als boer van vindt, doet er dan niet toe; je hebt het maar uit te voeren."

Sterk punt van de NLN, vindt ook **Henk Geerdink**, is dat je zelf de keuze mag maken waar je wat doet. "Dat maakt ook dat je de boeren gemakkelijker meekrijgt omdat je dan als ondernemer nog vrijheid hebt. De overheid moet niet gaan begrenzen en zoneren. Iedereen moet de kans krijgen als hij dat wil." Ook de voorwaarde van gevarieerd grasland vindt hij een sterk punt. De aangelegde struwelen hebben voor Henk een hoge toegevoegde waarde: "Voorals je al houtwallen hebt met schaduwranden. Je verbouwt daar toch weinig en je hebt wel de bewerkingskosten. Netto levert dat niks op. In de NLN ga je juist die stroken benutten voor nieuwe struwelen. Al moeten het dan wel struwelen blijven en geen opgaande bosstroken, want dan heb je zo weer hetzelfde."

Een heel sterk punt van de NLN, vindt **Herman Menkhorst**, is dat je zelf mag bepalen wat je aanlegt en waar. "Het benutten van incurante hoekjes levert veel landschappelijke variatie op. De voorwaarden aan de breedte en de oppervlakte van de elementen zijn een garantie voor kwaliteit." Hij staat daar helemaal achter. Ook een sterk punt is volgens Herman dat de boer zelf verantwoordelijk is voor het beheer. Andere voorwaarden zijn voor hem min of meer vanzelfsprekend, zoals gevarieerd grasland, afvoer van maaisel en opnemen in de kringloop. En een groen erf vindt hij sowieso belangrijk.

Buurman **Herman Oltvoort** sluit zich hierbij aan. "Het mooiste van de NLN is dat je zelf bepaalt wat en waar je nieuwe elementen aanlegt. Inderdaad de slechtste grond is de beste."

Rob Kleinlangevelsloo noemt drie sterke punten: dat een gevarieerd landschap zoveel waarde heeft, dat bestaande elementen meetellen en dat je een gevarieerd grasland moet hebben. "Een duurzaam grasland gaat wel 20 tot 30 jaar mee en herbergt veel meer biodiversiteit dan een grasland met alleen Engels raaigras dat regelmatig geploegd wordt. Veel akkerbouwers vinden de vergroening die het de GLB gaat voorschrijven maar lastig of zelfs belachelijk. Zij willen het liefst niks doen voor de toeslagrechten. Bij de NLN is het uitgangspunt juist dat je wel wat doet voor je toeslagrechten en dat geeft een meerwaarde aan het bedrijf." Zijn vrouw Henriëke merkt op dat ze het een sterk punt vindt dat je zelf mag bepalen waar je iets aan het landschap toevoegt, iets nieuws doet. "Als boer weet je wat het beste past in de omgeving. De boer weet waar er een natte hoek is die geschikt is voor bijvoorbeeld een poel". "Van bovenaf (Google Earth) zie je dat niet", vult Rob aan.

Het voordeel van de NLN vindt hij ook dat iedere deelnemende boer 5% van de grond op zijn eigen bedrijf moet invullen. "Bij het GLB mag een boer het ook bij anderen onder brengen. Dat is jammer. Het betekent dat sommige boeren geen enkele bijdrage leveren en plankgas blijven boeren, terwijl anderen bijvoorbeeld 10% inleveren. Het is veel beter als overal in het landschap de biodiversiteit versterkt wordt."

Een natte hoek in het grasland van Herman Menkhorst wordt in de NLN benut als nieuw landschapselement (moerasje)

Een natte rand langs het grasland van Rob Kleinlangevelsloo met elzenhakhout

Herman Oltvoort is het meest trots op het boomgaardje dat omgeven wordt door een vlechtheg en gebruikt wordt als kalverweitje

5. Trots op wat er bereikt is

Op welke resultaten uit de NLN-pilot zijn de deelnemers het meest trots? Daarop geven de deelnemers verschillende antwoorden. Wat opvalt is dat velen de soorten wilde planten en dieren noemen, waar zij een zekere ecologische kwaliteit aan verbinden. Ook al is in de pilot niet gemonitord op de biodiversiteit, de boeren voelen goed aan waar natuurkwaliteiten mee samenhangen. Dit heeft mogelijk te maken met de begeleiding door de regiobegeleiders. Maar niet alleen. De deelnemers lijken zelf ook veel waarde te hechten aan natuurkwaliteit en hebben die waarde in enkele jaren verinnerlijkt of hadden die waarde al hoog staan.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

Ron Claassen en **Siegrid Hekma** krijgen meer oog voor de dieren door deel te nemen aan diverse projecten. Bij een demonstratie van het project 'Bloeiend Bedrijf' hebben ze heel veel beestjes gezien. "Die kennen we natuurlijk niet allemaal en we weten ook niet welke nu nieuw zijn op ons bedrijf dankzij de NLN." Daarnaast zijn ze allebei een cursus akkervogels gaan doen, en ook dat heeft ertoe geleid dat ze steeds meer vogels zien. "Veldleeuweriken nemen hier echt weer toe. We zien ook meer uilen en kiekendieven, waarschijnlijk door de muizen in de randen. Maar dat is niet alleen dankzij de NLN."

Joke Hellenberg en **Jurtko Boerma**: "We zijn super trots op de kleine ratelaar die op ons pad staat te bloeien! Dat is al gelukt in één jaar door hooi uit te rijden van een mooie berm hier vlakbij! En we hadden parse morgenster op ons bedrijf, op de oude slenk."

Johan Doff is er trots op dat hij kan laten zien dat hij het anders doet dan al die oude, standaard natuurstroken. "Bij ons bloeit meer, leeft veel meer en door de geren is het anders, moderner en mooier dan de oude stroken. Na het eerste jaar heb ik er veel doorheen gelopen, met plezier. De blauwe kiekendief heb ik al een paar keer gezien hier achter de dijk boven de stroken. Ook zie je nu veel meer vlinders en bijen op alle bloemen in de randen. Op de spruiten, vlak naast de stroken zie je wel meer schade van koolvlieg en koolmotje, in de eerste rijen. Daar moet je meer schade uitsorteren. Maar daar kunnen we wel wat aan doen, door een ander ras te kiezen."

Herman Lenes verwijst op deze vraag meteen naar het plas-dras-perceel: "Echte natuur op mijn eigen land!" Herman is zeer content met de grutto en de veldleeuwerik die op zijn bedrijf broeden: van ieder vier paar. Dat vindt hij een optimaal aantal; meer nesten zou de bedrijfsvoering te veel beïnvloeden.

Roelof Braakman vindt het hakhoutbeheer in een brede houtsingel op de kavelgrens het mooiste. Hij ziet dan ook graag de samenwerking met SBB doorgaan. "Wij kijken er letterlijk tegen aan, het landschap wordt er mooier van en het werk past prima bij ons bedrijf, met de zorg."

Gerben Braakman is blij met al het nieuwe leven op en rond zijn erf, maar wijst vooral op de oeverwaluwand en de vleermuisbunker. "Die zijn erg mooi en uniek, weinig mensen doen dat. Ook de nieuwe heg is prachtig; die geeft vorm aan het landschap. Je creëert echt iets."

Vostvrij winterverblijf voor o.a. vleermuizen aan de rand van het erf van de familie Braakman

Gerben vindt het ook een goede zaak dat het bermmaaisel binnen de regio blijft. Vroeger ging dat allemaal naar een verbrander ergens ver weg. Ik ben ook trots op de boerenzwaluwen; die hebben we de afgelopen jaren veel meer gezien. Van de zomer was het heel droog, maar bij de waterbakken zag je allemaal zwaluwen die daar de modder gingen halen voor hun nesten. En er zit een torenvalk, die we elke dag wel zien. Verder waren hier bijna geen weidevogels meer, nu zijn er weer wat meer. Jammer dat we geen rechtstreeks zicht hebben op onze graanstroken, want we hebben het idee dat er regelmatig reeën zitten. Als de stroken bloeien komen er volop bijen op af. Eerder lette je daar niet op; nu zie je ze echt vliegen. Ook letten we nooit op het bijenhotel bij de oeverwaluwand. Nu kijk je er toch naar."

Gerben Braakman heeft samen met zijn familie een bedrijf in Dwingelo. Met een veestapel van 100 melkkoeien en 65 stuks jongvee, produceren ze 700.000 liter melk. Het bedrijf is een zorgboerderij, die ze nog verder willen ontwikkelen. Het land ligt verspreid over een aantal locaties met twee hoofdlocaties, de Vorrelvenen en het Lot. Op beide locaties staat een boerderij met erf. Deze erven zijn samen 3,1 hectare groot. Bij het Lot is een minicamping op het bedrijf en zijn er enkele kleine perceeltjes met boomgaard, schapenwei en vleermuizenkelder. Rond het bedrijf aan de Vorrelvenen ligt een houtwal die nu door Staatsbosbeheer wordt beheerd. Gerben is in een vergevorderd stadium om deze langjarig in beheer te krijgen. Het onderhoudswerk zou mooi passen als winterwerk voor de zorgboerderij die hij hier wil starten. Hoewel het bedrijf grenst aan een natuurgebied zijn hier geen mogelijkheden voor SNL omdat het een wit gebied is. Gerben heeft wel een aantal natuurelementen in eigen beheer aangelegd, zoals een vleermuizenkelder, een oeverwaluwwand, een poel en diverse vrijstaande bomen. Vanuit Biologica heeft Gerben meegedacht over de ontwikkeling van de NLN en is hij nu deelnemer aan de pilot.

Roelof Braakman

Joost van Strien is vooral trots op de kruidenstrook die langs een bestaande houtsingel is gezaaid. "Die is heel mooi, met veel leven erin. Dat zaadmengsel is eenjarig en staat nu, in oktober, nog steeds in bloei. Ik zie allerlei bloemen in de mengsels, maar ik ken niet veel soorten bij naam." Medewerker Hendrik vult aan: "Toen we daar aardappels aan het rooien waren, heb ik nog nooit zoveel vlinders gezien als dit jaar; ze wolkten gewoon om me heen."

Joost: "Er zitten ook ontzettend veel vogels hier. Er loopt hier een vrijwilligster rond, een vogelaar die jaarlijks nesten opzoekt. Andere vogelaars zijn gewoon jaloers op wat zij op ons bedrijf allemaal ziet en telt. Ik ben ook wel trots op de kolonie huiszwaluwen en boerenzwaluwen die hier zit. Afgelopen voorjaar hebben we de schuur opnieuw geschilderd en daarvoor moesten we alle oude zwaluwnesten weghalen. Daarna hebben de zwaluwen dit voorjaar weer allemaal nieuwe nesten gebouwd. We hebben net even lopen tellen. Op de gevel van de schuur zitten nu 59 nestkommen van huiszwaluwen, gemetseld van modder! Dat betekent dat hier ook veel voedsel te vinden is."

Wim Stegeman is het meest trots op de meerjarige akkerranden, vooral vanwege de maatschappelijke meerwaarde en de waardering van passanten. Zo had Wim een tafeltje met twee tuinstoeltjes neergezet op een mooie plek van het bedrijf die grenst aan een weg waarover veel gefietst wordt. Toen deze versleten waren zijn deze door een onbekende vervangen door twee iets minder versleten stoeltjes. "Geweldig!"

Naast de maatschappelijke meerwaarde ziet Wim ook duidelijke positieve effecten op reeën, roofvogels, bestuivende insecten, natuurlijke vijanden en bloemen. Verder is Wim erg trots op de grauwe kiekendieven die in 2011 en 2012 op het bedrijf gebroed hebben. Daarnaast zaten er vorig jaar gedurende een lange periode twee velduilen op het land. De uilen zaten vooral op de kavel, blijkbaar was hier een groot voedselaanbod. Wim past sinds enkele jaren geen kerende grondbewerking (ploegen) meer toe. Dit heeft volgens hem minstens zoveel invloed op de biodiversiteit op het bedrijf als de aanleg van akkerranden.

Een nest grauwe kiekendieven in de wintertarwe van Stegeman

Deze velduil heeft samen met een soortgenoot een paar maanden gefourageerd op de kavel van Stegeman

Regio Zuidwest

Jo van Balkom vindt de voederbomen mooi. "Ze zijn een beetje apart in het landschap, niet gangbaar. En de heg wordt steeds mooier, met meer biodiversiteit. Ook staat er wat riet voor, wat mooi is. Als je er langs komt zitten er vogels, luizen en torren; kortom leven! Naast onze leuke Galloway koeien vind ik de zoemertjes, zweefvliegen, bijen en hommels altijd wel een beleving in de bloemenranden. Je ondersteunt de beestjes in de lucht. Ook de weidebeekjuffers fladderend over de Zandleiye zijn een mooi gezicht. De wilgenrups zorgt dat bomen soms in de rivier vallen. De elzen en andere bomen houden met hun wortels de aarde wal goed bijeen."

"Heel bijzonder was de slechtvalk", zegt **Leen de Geus**. "Die heeft dit jaar een broedpoging gedaan in een hoogspanningsmast op mijn bedrijf. Toen ik dat hoorde van een vogelkenner, begreep ik ineens waarom ik regelmatig half opgevreten eenden vond. De slechtvalk is een soort die als broedvogel in Nederland 20 jaar geleden op het randje van uitsterven stond. Nu zijn er weer zo'n 120 broedparen, die zich ophouden in grote, open natuurterreinen, maar ook wel in landbouwgebieden, als die genoeg te bieden hebben. Dat was hier kennelijk het geval, getuige ook de plukresten van eenden en duiven. Verder heb ik geen harde bewijzen, maar wel aanwijzingen dat mijn erf en de akkerranden goed zijn voor de natuur en voor de productie. Sinds een paar jaar zijn er weer een paar boeren- en huiszwaluwnesten in en aan de boerderij; ze waren er jaren niet geweest. Het erf zit vol mussen, en op het land lopen wel tien fazantenhennen. Ik hoop dat de patrijzen terugkomen. Ik tel ook luizen en natuurlijke vijanden in de aardappels. De laatste jaren heb ik niet meer hoeven te spuiten tegen luis. Dat komt wellicht ook door de kruidenranden. In ieder geval ga ik er bewuster mee om. De middelen zijn goedkoop en daarmee verleidelijk, maar ik heb nu een extra stimulans om niet te spuiten."

Mark de Lijster vindt de vogelrand tussen de uien en spruiten het mooist. "Het is een mooie combi van nuttig en mooi. Je ziet nergens zo'n rand midden door de kavel. Vóór het project had ik nog geen akkerranden. Deze randen zijn mij goed bevallen. De kruidenranden zijn dit jaar zelfs beter dan vorig jaar. En de boompjes in de lastige hoekjes zijn ook mooi, maar dat zie je pas later als ze goed zijn uitgegroeid. De vogelrand lijkt te leiden tot

minder luis in spruiten, maar ik kan het niet bewijzen. De bloemen vallen op, ik kijk ook naar de vogels, de bijen, de insecten. Vogels boeien me het meeste. Ik zag een paar keer een koppeltje patrijzen, die zie je hier zelden. Ze zitten al een paar jaar op dit plekje, vroeger maar sporadisch. Je ziet nu veel fazanten. Een haan, die ik Frits noem, komt elke dag langs op mijn voederplek op het erf. Afgelopen winter zag ik een zwerm groenlingen, die komen dan van de randen naar het erf. Ze zijn agressief, ze winnen het bij de voederplek van de mussen. We zagen ook veldleeuweriken deze zomer, die ken ik nog niet zo goed, maar die zijn ook zeldzaam tegenwoordig. En dan al die bijen. Het ziet er leuk uit met die zonnebloemen. Het bosje is een mooi plekje om te zitten. Mijn moeder neemt daar 's zomers graag de honden mee naartoe, je zit er heerlijk in de schaduw."

Het bedrijf van Mark de Lijster ligt buiten het dorpje Mookhoek in de Hoeksche Waard, aan de HSL-spoorlijn en de rivier de Dordtsche Kil. Mark heeft een gangbaar akkerbouwbedrijf van 52 hectare. Het is een vrij nieuw bedrijf met nieuwe gebouwen, ontstaan door verplaatsing van het bedrijf van zijn vader vanwege de aanleg van de HSL. Een paar jaar geleden nam Mark het bedrijf over van zijn vader. Het bedrijf bestaat uit enkele grote percelen akkerbouw doorsneden door de HSL en langs de dijk liggen twee kleine weiltes. Het nieuwe bedrijf ligt in open landschap en heeft nog weinig natuur. Mark wil in deze pilot veel leren over natuurbeheer en hij wil graag de omgeving fraaier maken. Er zijn al andere bedrijven in zijn buurt die aan akkerranden doen; hij wil daarop aansluiten. Hij heeft 1,6 hectare aan nieuwe akkerranden aangelegd, de meeste langs sloten. Daarnaast heeft hij enkele onregelmatige hoeken uit productie gehaald en ingeplant met struiken. Verder heeft hij een vogelrand liggen tussen de gewassen ui en spruiten. Deze voorkomt overwaaien van spuitstoffen. Mark heeft fazanten, groenlingen en putters op zijn erf.

Mark de Lijster

Weiland met bomen bij Van Balkom

Akkerrand met o.a. gele ganzenbloem, klaproos, phaeselia en kamille bij De Lijster

Arjan Monteny heeft een oude boerderij afgebroken en een nieuwe woonboerderij opgetrokken. Hij vreesde dat de grote groep mussen verloren zou gaan. "Gelukkig zijn ze teruggekeerd; een groep van circa 30 stuks. Ik vind ze leuk en het hoort bij een boerderij. Ik denk dat ze gebleven zijn omdat we een stukje van hun favoriete beplanting hebben laten staan en een mussenkast hebben gebouwd. Ook de randen en het kleinvee helpt. Soms worden we niet blij van onze fazanten, ze eten of pikken nogal eens het aardappelgewas aan. Maar dit nemen we dan maar voor lief."

Arjan wijst erop dat hun gebied een witte vlek is op de kaart, waar niets gebeurde. Hij merkte dat de aandacht van het ministerie dikwijls uitging naar de veenweidengebieden of het oosten van het land. "Ze denken dat deze streek megaproductief is. Voor een groot deel klopt dat, maar dit pareltje valt de mensen in de omgeving nu wel extra op in de rest van het relatief kale landschap. Dat hier nu wel ontwikkelingen zijn, daar ben ik het meeste trots op."

Emiel Ansems vindt "eigenlijk" de gehuurde percelen van Staatbosbeheer het mooist, ook al is het geen NLN-maatregel. Op de percelen staat een oude wilg en een poel die ooit deel uitmaakte van de verdedigingslinie van de 80-jarige oorlog tegen de Spanjaarden. Maar ook de laan die als NLN-maatregel is aangelegd bij zijn ouderlijk huis vindt hij mooi, omdat daardoor de oude structuur van de weg naar Dorst in ere is hersteld. Daarnaast wijst Emiel nog op de houtwal die aan onderkant kaalgeschoren is door vee. "Ik vind het geweldig dat er veel wilde dieren zitten op het bedrijf. En mijn vader is erg trots op de kerkuil die hier broedt."

Regio Oost

John Arink vindt de akkerranden, die hij heeft aangelegd, het mooist. Merijn Bos, van het Louis Bolk Instituut, is er met hem naartoe geweest en heeft een toelichting gegeven op het insectenleven. John vond dat enorm interessant en merkt op dat 99% van de boeren daar niks vanaf weet.

Herman Oltvoort vindt het kalverweitje onder de appelboomgaard met daaromheen een vlechtheg het mooiste landschapselement op zijn bedrijf. "Zo'n vlechtheg is ook praktisch als de kalveren voor het eerst naar buiten gaan. Schrikdraad kennen deze kalveren nog niet, maar een heg zien ze wel. Het is ideaal en bovendien is het mooi. De boomgaard is het mooist als de appels aan de boom zitten, vooral als de zon er op schijnt." Ook aan de oude eikenlaan langs de oprit naar zijn boerderij is hij gehecht. "Maar de laan heeft niet het eeuwige leven. Drie bomen zijn al weg. Ze zijn getroffen door de bliksem en vervolgens omgezaagd." Als de laan weg moet, wordt het zicht op het huis aangetast en daarom heeft hij naast de oude laan in het kader van de NLN een nieuwe laan aangeplant. Achter de boerderij heeft hij een silo bag voor gras en dat vindt hij een lelijk ding. Hij heeft daar een meidoornheg naast geplant, zodat het binnen enkele jaren aan het oog onttrokken is. Door de NLN wordt zijn omgeving nog mooier. "Dat is het mooie van de Achterhoek", zegt hij. "Je hoeft niet per se op vakantie om van de natuur te genieten."

Als soorten die kwaliteit indiceren noemt Herman de kerkuil in de kapschuur, de boerenwaluw in de stallen, de waterviolier in de spoorloot, het blauw glikkruid in het moeras en bosanemoon en salomonszegel in de oude houtwallen.

Vlechtheg rond het boomgaardje/kalverweitje bij Herman Oltvoort

Herman en Ali Oltvoort runnen een biologisch melkveebedrijf met 55 MRIJ-koeien in een fraai coulissenlandschap. Het bedrijf is 45 hectare groot, waarvan 27 hectare in eigendom is. Daarnaast heeft Herman 8,8 hectare vaste pacht van het landgoed Ampsen en 9,5 hectare vaste pacht van Natuurmonumenten. Verder heeft hij 13 hectare losse pacht, die niet meetelt voor de NLN-pilot. Op de gronden van Natuurmonumenten teelt hij rogge. Het graan wordt geplet als veevoer en het stro gebruikt Herman in de jongveestal. Zijn ouders bewonen een deel van het woonhuis. Herman is ongeveer tien dagen per jaar actief als beheerder bij de ANV 't Onderholt'. Voor het beheer van sommige van zijn landschapselementen ontvangt hij een vergoeding vanuit de PSAN. Deze vergoeding wordt in mindering gebracht op de vergoeding die hij ontvangt vanuit de pilot. Om te kunnen voldoen aan de 5%-norm moet voor de pilot een oppervlakte van 2,25 hectare aan landschapselementen aanwezig zijn. De bestaande houtwallen, singels, sloten en steiranden hebben een oppervlakte van 1,5 hectare, zodat er nog 0,75 hectare aan nieuwe elementen moest worden aangelegd. Herman heeft daarom nieuwe struwelen aangelegd langs opgaande singels en houtwallen en nieuwe singels. Bij de aanleg van de beplantingen heeft Herman afgestemd met de nieuwe elementen van zijn buurman, Herman Menkhorst (eveneens deelnemer). Herman heeft een mooi groen erf dat ruimschoots voldoet aan de eis van 40% groen. De belangrijkste reden dat hij meedoet is dat hij houdt van een mooi landschap. De stukken waar hij de nieuwe elementen heeft aangelegd, aan de noordkant van bestaande singels en wallen, leven zich ervoor. Hij overweegt om de elementen later te gaan benutten voor energie.

Herman Oltvoort

Het meest bijzonder vindt **Herman Menkhorst** de hoge steilrand langs een oude es. Hier voert hij al jaren een maai- en afvoerbeheer, en met succes. Er groeien veel wilde planten, waarvan de talrijke grasklokjes in de zomer de meest opvallende is. "In de zomer zie je een blauwe waas van klokjes, prachtig!" In de steilrand vinden ook veel insecten hun plek. Er zijn veel hommelnesten waarop de das foerageert. Gemiddeld worden er per jaar wel zo'n 15 nesten door de das uitgegraven, maar er blijven er voldoende over. "Er is een enorme biodiversiteit op zo'n klein rotstukje." Herman geniet daar intens van. Verder is hij er trots op dat er regelmatig reeën te zien zijn op het bedrijf. Om niet te spreken van de das die in zijn weiland en zelfs op het gazon naar pieren en larven zoekt. "Het was net of er wilde zwijnen waren geweest", vertelt Herman. Maar de schade is beperkt en hij stoort er zich niet aan.

In het kader van de NLN wordt hier met nieuwe beplanting bij Menkhorst de verbinding herstelt tussen een restant van een oude houtwal en de verderop liggende singel

Herman Menkhorst, trots op de grote diversiteit op de steilrand langs de oude es, hier met bloeiende grasklokjes

Herman is ook zeer trots op de resultaten van zijn werk bij de agrarische natuurvereniging 't Onderholt. Hij noemt het voorbeeld van mevrouw Kloppenburg in Barchem die van een weilandje van ongeveer een halve hectare de bovenlaag heeft laten verwijderen. Sindsdien wordt het door 't Onderholt jaarlijks gemaaid met de bosmaaier, waarbij het maaisel wordt afgevoerd. "Nu is het een fantastisch mooi heideveldje met orchideeën. Het is maatwerk en duur, maar met een gigaresultaat." De eigenaresse betaalt ongeveer duizend euro voor vier mandagen werk. Een mooi voorbeeld van liefde voor de natuur, dat Herman zeer aanspreekt.

Henk Geerdink is het meest trots op de bloemrijke akkerranden. "Die geven veel vreugde en worden gezien en benoemd door voorbijgangers." Ook de aangelegde struwelen hebben voor Henk een hoge toegevoegde waarde: "Voorals je al houtwallen hebt met schaduwranden. Je verbouwt daar toch weinig en je hebt wel de bewerkingskosten. Netto levert dat niks op."

Bij **Bert Wagenvoort** zijn dankzij de nieuwe landschapselementen, voornamelijk struwelen, weer verbindingen aangebracht tussen nog bestaande oude houtwallen. "We hebben eigenlijk het oude coulissenlandschap hersteld. Nu ervaar je meer de seizoenen, met in het vroege voorjaar eerst de bloei van sleedoorn, enkele weken later gevolgd door meidoorn, daarna de vlier, enzovoort. Je ziet ook veel meer activiteiten van vogels en vlinders. En veel meer dieren, zoals konijnen, hazen, fazanten, patrijzen, meerkoeten en andere watervogels en libellen." Bert heeft ook het gevoel dat hij meer rust en harmonie ervaart.

Gerrit Reintjes is trots op de vele nestkasten op en rond het erf, die allemaal vol zitten. Sinds hij meedoet aan de NLN is hij daar veel meer mee bezig. Hij heeft nu soorten als steenuil, boerenzwaluw en huiszwaluw. In het aangrenzende bos, dat eigendom is van zijn vader, broedt de havik. "Een sterk punt van de NLN is dat de fauna, waaronder vogels en vlinders, over meer voedsel kan beschikken."

Het meest trots is **Rob Kleinlangevelsloo** op de nieuwe eikenlaan. Eigenlijk is die een verlenging aan beide kanten van een bestaand stuk laan met oude zomereiken. Het is iets karakteristieks langs een klein weggetje en Rob heeft daar een romantisch gevoel bij. "Ik hoop nog veel van het opgroeien van de bomen mee te maken", zegt hij met zijn jongste zoontje op de arm. "Eigenlijk doe ik het voor hem", grijnst hij. Ook de nieuwe rij knotwilgen langs de rietsloot, vindt hij prachtig. "Ze groeien snel; je ziet dat er wat gebeurt en dat het landschap dynamisch is. De stammetjes moet je vrij houden van jonge takken, maar als je dat gedaan hebt, geeft dat een voldaan gevoel."

Rob en zijn vrouw Henriëke genieten van de dieren die op het bedrijf te zien zijn. Al jarenlang zit er een kerkuil. "Ieder jaar is het weer spannend of hij terug komt, vooral na strenge winters als de vogels moeite hebben om voldoende voedsel te vinden. Bij langdurige sneeuw zijn er minder muizen en dat heeft tot gevolg dat de uilen minder eieren leggen." Rob en Henriëke hebben ook bezoek gehad van één of meerdere dassen die in het weiland de zode op de kop zetten, op zoek naar larven, zoals emelten. Ze waren daar zeer trots op. In totaal was wel een halve hectare door de dassen omgeploegd. Robs vader was er niet blij mee en maakte zich zorgen over de schade. Maar Rob wuift dit weg. "Het valt allemaal wel mee en je hebt het zo weer glad. Wij vonden het heel bijzonder." Verder zien ze regelmatig een koppel reeën van 10-12 stuks, en ontzettend veel hazen. "Voor de kinderen vinden we dat ook prachtig", zegt Henriëke.

Moeraswespenorchis langs een natte struweelrand bij Menkhorst

6. Reacties van bezoekers, buren en collega-boeren

Alle deelnemers hebben een bord met NLN-logo op hun erf geplaatst, meestal bij de oprit. Daardoor kregen verschillende deelnemers regelmatig opmerkingen van bezoekers, buren en collega's. Bij drie bedrijven, één in elke regio, zijn tien korte enquêtes afgenomen bij bezoekers of klanten van dat bedrijf. De resultaten hiervan zijn samengevat in het hoofdrapport.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

Ron Claassen en Siegrid Hekma: "We krijgen heel veel positieve reacties en waardering voor onze strook met inheemse kruiden. Een bezoeker zei afgelopen weekend nog: 'Ik heb zó genoten van jullie rand!' De buren zien ons nu in een heel ander daglicht. Niet dat de rand zo rijk is aan bloemen, maar hij is anders dan wat hier verder te zien is. En we hebben er een verhaal bij; over de natuur hier en het landschap. Dat verhaal dragen we ook uit. Zo leidden we vorige week een groep politiemensen rond die dat heel erg waardeerden.

Er komen veel mensen op de strook af. Mensen die bloemen of zaad komen plukken en hele gesprekken aangaan. Mensen uit het dorp, fietsers. Ook echte kenners komen erop af. Ons NLN-project dient zelfs als voorbeeld voor een ander project hier in de buurt, het project Omloopje bij Warfhuizen. Ze komen vanuit dat project bij ons vragen welk zaad we hebben gebruikt en wat dat kost. En we hebben nu veel meer gesprekken met ANV Wierde en Dijken."

Kinderen leren op het erf van Stegeman het ringen van jonge grauwe kiekendieven

Het bedrijf van Siegrid Hekma en Ron Claassen ligt op twee, nagenoeg op elkaar aansluitende locaties, op het Hooge land van Groningen. Het bedrijf is een samenvoeging van de beide ouderlijke bedrijven, het akkerbouwbedrijf van Siegrid van 92 hectare en het voormalige melkveebedrijf van Ron van 33 hectare. Voormalig, want sinds 2011 is Ron gestopt met melken. Het landschap is open, hoewel er tijdens een ruilverkaveling in de 70-er jaren wel een aantal kleine stukjes bos zijn aangelegd. De 20 percelen zijn gemiddeld ongeveer 5 hectare groot en worden allemaal omgeven door sloten. Vlak bij het bedrijf stroomt het Reitdiep, de voormalige vaarverbinding tussen de stad Groningen en de Waddenzee. Twee bedrijven betekent ook twee erven. Vooral het erf op Zuurdijk heeft een hoge natuurwaarde. Graan is het belangrijkste gewas op het bedrijf. Daarnaast worden er aardappelen en suikerbieten verbouwd. Agrarisch natuurbeheer is niet nieuw op dit bedrijf. Er ligt al zo'n 7,6 hectare van verschillende SNL-pakketten. Naast het akkerbouwbedrijf zijn Ron en Siegrid ook betrokken bij zorghotel Terraheerd in Leens.

Siegrid Hekma en Ron Claassen

Gerben en Roelof Braakman vonden het leuk om de buren uit te nodigen. Ze merkten dat wat zij doen de buren aanspreekt en ook herkenbaar is voor hen: "Buren maken opmerkingen: 'goh, het past eigenlijk best wel in je gewone bedrijfsvoering'. En de buurvrouw zegt dat wat zij in haar tuin doet, wij op ons bedrijf doen."

Experiment met zaadmengsels voor eenjarige akkerranden

Regio Zuidwest

Het bruggetje over de Zandleije bij **Jo van Balkom** trekt schilders en wandelaars die picknicken. "Je kijkt er leuk over weg. Het is een mooi stromend riviertje met een hoge aarden wal erlangs. De elzen achter de stal nemen het zicht op de stal weg, zodat de Zandleije meer in het oog springt."

Eenjarig mengsel met o.a. gele ganzenbloem en klaproos, met een torenvalkkast bij Monteny

Leen de Geus heeft veel bezoekers gehad de afgelopen jaren, zoals de gemeenteraad, de provincie en Vogelbescherming Nederland. Daar heeft hij bewust aan gewerkt: "Als je iets doet, vind ik het ook leuk dit te laten zien." Een groepje kunstenaars, verenigd in de Vlasunie, organiseert vier kunstmiddagen in de akkerrand bij Leen. Bij een akkerrand midden in het veld is een wilgentenen 'nest' gebouwd, en een houten podium over de sloot. Hieromheen worden gedichten gemaakt en opgehangen, foto's genomen, een film gemaakt, muziek gemaakt, hapjes met kruiden uit de rand genuttigd en geschilderd met verf die gemaakt is van verfplanten die zijn toegevoegd aan het zaadmengsel van de akkerrand. Een vrolijke en kleurrijke gebeurtenis die weer heel andere mensen in contact brengt met akkerranden en boeren.

De omwonenden vinden het erg leuk wat ik doe", vertelt **Mark de Lijster**. "Ze zien graag de bloemen, en ik hoef minder dicht met de spuit langs hun tuinen.

Er zijn over het bedrijf van **Arjan Monteny** veel nieuwsberichten verschenen over de NLN in regionale kranten en katernen, zoals bijvoorbeeld in het Algemeen Dagblad. Daarop heb ik veel positieve reacties gekregen, ook omdat er prachtige foto's bij het artikel stonden. Lezers knopen hierover praatje aan als ze langs het bedrijf lopen, fietsen, rijden of op het bedrijf komen kijken. Ze begrijpen waarom je het doet.

Regio Oost

"Er wordt flink naar de NLN gekeken", merkt **Bert Wagenvoort**. In het begin zag hij er wel tegenop om zijn plannen te communiceren met de buurt en met collega-boeren, maar dat is achteraf 100% meegevallen, zegt hij. Hij heeft veel positieve reacties gehad op de aanleg van nieuwe landschapselementen, onder andere van de ouders van de kinderen die bij hem op de boerderijschool zitten. Zij hebben gezien hoe de kinderen enthousiast mee plantten bij de aanleg van de struwelen en bosstroken. Ook de burgers op het landgoed die oude boerderijtjes bewonen, zijn zeer positief. "De NLN is goed voor het imago van de sector", vindt Bert dan ook. Ook al laten collega-boeren die voor maximale productie gaan een ander geluid horen. Die zeggen tegen Bert dat ze zich de NLN niet kunnen permitteren.

John en Liane Arink hebben heel veel positieve reacties gehad van voorbijgangers. De meeste reacties komen van mensen die langs de bloeiende randen wandelen of fietsen. Maar ook het nieuwe stuk coulissenlandschap wordt opgemerkt en benoemd. Er zijn mensen die bloemen plukken in de bloemrijke rand en opmerken dat er kennelijk initiatieven zijn die dit stimuleren.

Verder hebben John en Liane veel positieve geluiden gehoord van bezoekers van de boerderijwinkel. Die

waarderen het mooie groene erf, de landschapselementen als akkerranden, houtwallen en singels en de grote biodiversiteit die dat oplevert. John: "De NLN is een fantastisch project dat overal zou moeten gelden, speciaal in het mooie coulissenlandschap van de Achterhoek."

Henk en Ineke Geerdink hebben veel waardering gekregen voor de nieuwe plannen, met name van de gasten op de boerderijcamping. Ze hebben zelfs meegeholpen bij de aanleg van de nieuwe struwelen. Evenals andere burgers/voorbijgangers zijn ze enthousiast over de bloemrijke akkerranden die aangelegd zijn. Van sommige collega-boeren krijgt Henk te horen dat het bij hen niet past. Dat zijn boeren die alleen maar denken aan productie en die niets van landschapselementen moeten hebben. In Twente kost de grond 90.000 euro/ha. 'En dan moet je rommel gaan verbouwen!' hoort hij dan. Deze collega's zijn bang dat landschapselementen straks verplicht worden. 'Natuur kun je niet gebruiken', zeggen ze, en van een vergoeding hiervoor moeten ze niks hebben."

Ook **Rob en Henriette Kleinlangevelsloo** hebben positieve reacties gekregen, vooral van bezoekers, familie en mensen die bij hen paarden stallen en weiden. Maaien en afvoeren zijn maatregelen die hen niet opvallen, maar nieuwe beplantingen, zoals de eikenlaan en de knotwilgen, signaleren ze wel. Ook collega-boeren reageren positief. "Het wordt toch wel mooi", zeggen die.

Restanten van oude houtwallen in het rieliëfrijke Twentse land (Geerdink)

Ook onverharde fiets- en wandelpaden worden als landschapselement beschouwd (Monteny)

7. Leren van elkaar, anders gaan denken en rol van de begeleiding

Drie maal per jaar was er een bijeenkomst voor de deelnemers, één landelijke en twee regionale. Hier wisselden de deelnemers ervaringen met de NLN en met elkaar uit en er was ruimte voor discussie. Enkele uitzonderingen daargelaten, zijn deze bijeenkomsten goed bezocht. Op de regionale bijeenkomsten bepaalden de boeren zelf de agenda. Alle bijeenkomsten werden gehouden op één van de deelnemende bedrijven.

De eerste landelijke bijeenkomst werd gehouden op het kantoor van Natuurmonumenten op het landgoed Hackfort bij Vorden op 11 december 2011. De boeren stelden hier veel praktische vragen. Het ging om vragen als:

- Composteren; hoe doe je dat?
- Hoe ga je akkerranden aanleggen? Hoe leg ik singels aan?
- Wat zijn streekeigen landschapselementen in Flevoland? Het beleid is om het landschap open te houden, heb je een vergunning nodig om boom aan te planten? Kun je in Flevoland iets doen met rietkragen en akkerranden?
- Hoe maak je een mooie botanische rand in het veenweidegebied?
- Hoe ga je om met minder gewenste kruiden en onkruiden, zoals akkerzuring en jacobskruiskruid?
- Hoe ga ik om met ongewenste dieren, zoals ganzen?
- Hoe ga je om met functiewijziging? Singels krijgen bij een volgende bestemmingswijziging de bestemming natuur. Dit speelt vooral in Noord-Brabant. Boeren willen de toezegging van de gemeente dat de 5% die nu wordt ingericht zijn agrarische bestemming behoudt. Verschillen de regels per regio?
- Hoe ga je om met regels? Een boer uit Overijssel mag niet meer dan bepaalde hoeveelheid composteren en is verplicht een vloeistofdichte plaat te gebruiken. Een andere boer loopt er tegenaan dat hij geen maaisel mag aanvoeren van buiten het bedrijf. Dat wordt gezien als afval.
- Hoe maken we de burgers duidelijk wat we doen?
- Hoe maken we zoveel mogelijk bedrijven enthousiast?
- Hoe kan ik de meerwaarde voor natuur en landschap vermarkten?
- Hoe kan ik communiceren naar maatschappelijke organisaties zoals IVN? Dit geldt vooral als het gaat om de gangbare landbouw, omdat het idee heerst dat die geen natuurwaarde leveren.

De gebiedscoördinatoren organiseerden speciale regiobijeenkomsten om de deelnemers te begeleiden bij het oplossen van deze vragen. De bijeenkomsten waren bedoeld om van elkaar te leren en om informatie te delen. Bovendien stuurde de NLN-projectgroep aan alle deelnemers informatiemateriaal. Denk bijvoorbeeld aan informatie over compostering of over het zaaien van zaadmengsels.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

Ron Claassen en Siegrid Hekma hebben veel van de bijeenkomsten geleerd. Ron vertelt hoe leerzaam en inspirerend de excursies waren. "Ze zijn een verrijking, je kijkt in andermans keuken en ziet hoe het ook kan. En het is een hele leuke groep deelnemers, je komt vrolijk terug van alle bijeenkomsten."

Ron merkt verder dat hij door de NLN-pilot anders is gaan denken over natuur. Hij ziet nu de meerwaarde van natuur. "We zijn ook anders gaan kijken en doen op ons bedrijf. Onze binnensloten, het riet en de paden in de NLN-pilot zijn nu 'natuur' geworden. Vroeger waren het 'gewoon' sloten en rietkragen. Nu denk ik er eerst goed over na: 'Wat is het en wat ga ik doen?' Het economisch belang is minder groot geworden."

"Het project is vernieuwend, en de regiobegeleiders weten de goede snaar te raken. Jullie maakten duidelijk dat dit een project van de deelnemers zelf is, maar jullie waren soms ook kritisch. Hartstikke goed. De begeleiders hebben heel veel kennis! Dat is echt een plus ten opzichte van een bureautje dat het vanaf papier doet. Julie geven tig adviezen, en wij kunnen kiezen wat er bij ons past."

Joke Hellenberg en **Jurtko Boerma** waardeerden vooral de ontmoeting met gelijkgestemden en het rondlopen met de regiobegeleider over het bedrijf. Dat had best nog meer gemogen, in hun ogen. "De bedrijfsbezoeken van de regiobegeleider zijn heel waardevol. Samen even rondlopen over het bedrijf en dan de praktische punten door-

spreken. Dat is belangrijk, daar had best nog wat meer tijd voor mogen zijn. Maar ook de bijeenkomsten met andere deelnemers waren goed, met ruimte om van gedachten te wisselen. De groepsgrootte was goed zo. Het onderwerp lag de deelnemers aan het hart, dat zorgt voor een goede sfeer. En wat ook prettig is, is dat je kennis in de buurt hebt. Als je een vraag hebt kun je zo een beroep doen op deskundigen.”

Johan Doff: “We zijn opgevoed in dit gebied met het idee dat natuur onzin en flauwekul is. Maar zo is het niet. Natuur voegt iets toe, alleen moet je daarvoor eerst je gedachten veranderen. Je kunt natuur goed en modern inpassen op je bedrijf, zodat je dieren de mogelijkheid biedt om tijdens de oogst en het zaaien uit te wijken. Geleidelijk zie je wat dat voor effect heeft op het gebied en op je bedrijf. Ik zie nu allerlei vogels, ik zie jonge herten geboren worden en ik zie bijen in onze randen. Als je mooie stroken hebt, dan heb je het hele jaar bloei. Dat heb je in de groenten niet. Dat voegt iets toe. Dus het is eerst zien en dan geloven.”

Johan vond vooral de bijeenkomsten met boeren samen positief. Hij heeft veel geleerd van de veldbijeenkomsten, zoals tips en voorstellen voor zaaimengsels. “Voor ons was het in dit project zoeken, leren en ervaren.” En dat had nog wel meer gekund, vindt hij. Vooral over de zaadmengsels voor de randen. Hij wist er te weinig van om goed te kunnen kiezen.

“De keuzes van zaadmengsels en de aanpak van het randenbeheer was in het begin wel zoeken”, zegt **Gerben Braakman**. “Het antwoord op onze vraag wat we moesten kopen, was dat we dat zelf moesten kiezen. Wij hebben van dat soort mengsels totaal geen know how, dus wat moet je dan doen? Wij komen van nul natuurbeheer en zitten er nu midden in. Er is zoveel aanbod. Er is wel een goed advies over zaadmengsels gestuurd, maar bij het kiezen welke mengsels voor welke doelen geschikt zijn, hadden we wel wat meer hulp gewild. Verder, voor het beheer hebben we goede adviezen gehad.”

“Anton Stortelder heeft ons veel geholpen door een keer met ons rond te lopen over het bedrijf en dingen aan te wijzen. Jullie zouden als deskundigen vaker op de bedrijven mee mogen lopen. Om te zien wat er is en om de deelnemers te laten zien wat er allemaal leeft, wat sterke punten zijn. Daar leer je veel van over je eigen bedrijf, daardoor ga je meer zien!”

Joost van Strien: “We hebben het weinig over insecten gehad, dat is onderbelicht gebleven. De begeleiding ging vooral over vegetatie en inrichting. Ik heb heel veel verschillende soorten randen gehad. Daar zit enorm veel leven in, het zoemt gewoon. Hiernaast is een BD-boer begonnen met bijen. Hij ziet dat zijn bijen met allerlei stuifmeel terugkomen, dat wel van mijn bedrijf afkomstig moet zijn (van de randen en de pompoenen). Maar welk soort mengsels en bloemen heb je nodig om nuttige insecten te helpen? En welke soorten om bestuivers te lokken? Daar had ik graag wat meer over gehoord. Maar ik heb ook niet alle bijeenkomsten meegemaakt, dus misschien heb ik die informatie gewoon gemist.”

“De bijeenkomsten met elkaar in dit project, die zijn heel nuttig. Ik heb er helaas wel een paar moeten missen. Het uitwisselingen van ervaringen, elkaars bedrijven bekijken tijdens de excursies, dat is interessant. Bijvoorbeeld de landelijke dag, waarop we aan elkaar foto's van ons bedrijf lieten zien en vertelden waar we trots op zijn en wat we bereikt hebben. Inspiratie opdoen, op elk bedrijf zie je wat nieuws. Bijv. een bult puin bij iemand blijkt allerlei leven te bieden. Wij ruimen ook niet altijd alles op. Daar kun je je aan storen, maar aan de andere kant levert dat vaak ook weer een biotoop op voor allerlei beestjes. Door met de NLN bezig te zijn en af en toe achter de broek aan gezeten te worden, ben je er bewuster mee bezig, met beheer en aanleg.”

Nieuw eikenlaantje op het bedrijf van Anssems

Regio Zuidwest

Jo van Balkom vindt het contact met de andere NLN-deelnemers, met name in de regio-bijeenkomsten, een sterk punt. "Bij de andere deelnemers in de keuken kijken is heel leerzaam."

Leen de Geus zegt heel blij te zijn met de beheersadviezen, van zowel de begeleiders als van de andere deelnemers, tijdens de bijeenkomsten. "Het is aantrekkelijk om op de schouders van iemand anders te kunnen staan, zijn ervaring te benutten. Het is ook goed eens iets verder weg te kijken, bij bedrijven in een heel andere situatie."

Ook **Mark de Lijster** vond de uitwisseling en bezoekjes aan andere bedrijven erg plezierig en zinvol.

Arjan Monteny merkte dat vooral bevestiging en tips nodig zijn. Voor hem was het eerste jaar het spannendst met de onkruiden in randen. "Toen mocht de begeleiding eigenlijk wel iets intensiever. Landelijk ben je met twintig deelnemers erg verspreid, daardoor loop je niet zomaar bij elkaar binnen. De dichtstbijzijnde deelnemer is Leen de Geus en woont op 45 minuten rijden."

Arjan wil ook een tip meegeven. Hij vond het zelf niet prettig dat de begeleiders bedrijven met een hoge biodiversiteitswaarde beter waardeerden, vooral biologische bedrijven die al een tijdje zo boerden. "Daar moet je mee oppassen als procesbegeleider, want daar word ik wat opstandig van. Het kan voor sommige deelnemers zelfs een negatieve impuls zijn. Realiseer je dat ook als ministerie. Spreek als begeleiding niet (indirect) je persoonlijke voorkeur uit, want je kweekt tegenzin. Terwijl bedrijven met een nog relatieve lage biodiversiteit in het begin juist de meeste winst kunnen halen met natuur- en landschapselementen."

Emiel Ansems had graag meer begeleiding gekregen over welke mengsels op welke gronden toepasbaar zijn. "Vooral op onze schrale en droge grasgronden blijft het lastig."

Regio Oost

Gerrit Reintjes wijst erop dat hij door de NLN meer oog gekregen heeft voor de natuur en voor de geschiedenis van het landschap. Hij heeft zelfs in 2012 een cursus

gevolgd voor natuurgids bij de natuurvereniging en sindsdien geeft hij rondleidingen, vooral aan kinderen en hun ouders die zijn speelboerderij bezoeken.

Het bedrijf van Gerrit Reintjes ligt even buiten het dorp Veulen ten westen van Venray. Gerrit heeft een verbreed tuinbouwbedrijf. Hij kweekt rabarber en heeft daarnaast een speelweide met speeltoestellen, een fietsskelterbaan met terras en een winkel aan huis met streekproducten. Sinds hij deelneemt aan de NLN richt Gerrit zich ook op groene diensten. De verbreding is noodzaak voor Gerrit. Geen van de takken draait goed. Het aantal bezoekers aan de kinderboerderij is het afgelopen seizoen te laag geweest. Ook de opbrengsten uit de rabarberteelt zijn veel te laag. Twee jaar geleden heeft hij een deel van zijn grond verkocht voor 7 euro per vierkante meter. Hij moet nog zien of het uit kan om met die grondprijzen nog winst te maken. Het gaat sowieso slecht met de landbouw in deze regio. Er zijn geen gangbare akkerbouwers meer; de pachtprijs is hoger dan de opbrengst van de gewassen. "Alleen voor boomkwekers en voor kwekers van graszoden voor gazons is het nog mogelijk om winst te maken", denkt Gerrit.

Gerrit Reintjes

Contacten met andere NLN-bedrijven vindt **Herman Menkhorst** altijd interessant. "Je steekt overal wat op." Het aantal contactmomenten had daarom wat hem betreft nog wel groter mogen zijn.

Ook **Rob en Henriette Kleinlangevelsloo** vonden de contacten en informatie-uitwisseling met de andere deelnemende boeren een belangrijk onderdeel van de pilot. Rob noemt als voorbeeld de tweede regiobijeenkomst op het bedrijf van John Arink. Hij heeft daar onder andere geleerd hoe John met specifieke middelen de koolstofstofwisseling in de koe weet te verbeteren. "Je steekt altijd wat op bij elkaar."

Bedrijf van Gerrit Reintjes

8. Samenwerking met andere partijen

Enkele deelnemers hebben bij de inrichting en het beheer van het landschap te maken gehad met andere partijen in hun gebied, zoals waterschappen, provincies en gemeenten. Alle deelnemers is gevraagd om plannen in te dienen die het landschap nog extra zouden verbeteren, bijvoorbeeld in de vorm van streekeigen landschapselementen. Hiervoor is extra budget ter beschikking gesteld. Het idee was om in elke regio een bedrijf te selecteren die die extra plannen kon realiseren. Bij twee van de geselecteerde bedrijven (Lenes en Geerdink) is voor de extra inrichtingskosten cofinanciering gevonden bij de provincie Friesland en de gemeente Dinkelland.

Bij **Herman Lenes** is in het veld op een stuk van 4.500 m² een plas-dras-situatie gecreëerd. Zonnecellen pompen vanuit de sloot permanent water op het land, zodat het land het hele jaar nat is. Weidevogels en waterwild gebruiken dit gebied nu als foerageergebied. De totale kosten voor deze voorziening bedroegen 7.600 euro. De provincie Friesland heeft voor dit project 2.000 euro cofinanciering beschikbaar gesteld.

Plas-dras-veldje bij Herman Lenes

Op het bedrijf van **Geerdink** werd gewerkt aan het herstel van bronnen. Het bronmilieu is een karakteristiek element in het reliëfrijke Twentse landschap. De bronnen bij Geerdink bevinden zich onder de erfverharding, waar het kwelwater vaak door de betonklinkers heen naar boven gedrukt wordt. Tot voor kort werd het bronwater ondergronds via drainage afgevoerd. In de pilot ontstond het idee om de bronnen weer zichtbaar te maken. Door sleuven in de verharding te graven boven diverse bronplekken kan het water naar buiten treden, waarna het via een bronmoeras de helling afstroomt.

Ook de gemeente Dinkelland toonde zich geïnteresseerd, bewust van hun verantwoordelijkheid om de bijzondere Twentse fenomenen in stand te houden en te herstellen. De totale kosten van het bronnenherstel werden begroot op 10.000 euro. De gemeente financierde 50% mee.

Behalve bij de aanleg van de extra landschapselementen, kregen ook sommige andere deelnemers bij het beheer van de NLN te maken met andere partijen, zoals waterschappen, ANV's en werkgroepen.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

Joke Hellenberg en **Jurtko Boerma** hebben in overleg met de gemeente en het waterschap al hun zwetsloten (interne sloten) uit de waterschapskeur gehaald. "Daardoor kunnen we nu gefaseerd maaien. Ook het riet kan in de winter in de sloten blijven staan."

Johan Doff heeft samengewerkt met de Werkgroep Grauwe Kiekendief van Ben Koks. "Wij hebben op hun advies bepaalde stroken van de randen wel gemaaid en andere stukken niet. Dan zie je meteen dat dat goed werkt voor de vogels. Van vogelaars, zoals Ben Koks, heb ik geleerd dat de vreemde vogels die ik wel eens zag vliegen, de blauwe kiekendief is. De NLN heeft ons zo enthousiast gemaakt voor de vogels, dat we nu ook in een project met Nuon zijn gestapt. Wij compenseren natuur voor de energiecentrale. Zo zie je dat dit soort randen voordeel biedt aan de boer en de natuur"

Gerben en **Roelof Braakman** hebben beter contact gekregen met de gemeente, de agrarische natuurvereniging en Staatsbosbeheer. "We hebben nu een leuk nieuw begin van een netwerk. Die contacten kunnen we altijd weer gebruiken."

Regio Oost

Henk Geerdink heeft bij het herstel van de bronnen goed samengewerkt met de gemeente Dinkelland. Hij is blij dat de gemeente de afspraken is nagekomen. Een punt van zorg voor Henk is echter hoe de gemeente omgaat met de landschapselementen in het gemeentelijk bestemmingsplan. De nieuwe struwelen krijgen namelijk in het nieuwe bestemmingsplan de bestemming bos. Daar is Henk het niet mee eens. "Ik vind dat de gemeente de optie 'tijdelijk uit cultuur genomen' moet hanteren. Dan kan de boer het later weer terugdraaien. Dan heb je meer kans dat andere boeren ook iets dergelijks gaan doen." Henk heeft dit al verschillende keren aangekaart bij de gemeente, tot nog toe zonder succes.

Het waterschap is minder milieuminded dan de NLN, heeft **Rob Kleinlangevelsloo** ervaren. "Zij maaien en klepelen en laten het materiaal liggen." Rob heeft het waterschap erop gewezen dat het afvoeren van het organisch materiaal meer biodiversiteit oplevert, maar dat heeft niet tot verandering van het beheer geleid. Vervolgens heeft hij het waterschap gevraagd om hem te bellen wanneer ze gaan maaien; dan zou hij het materiaal kunnen opruimen. Het waterschap heeft daarop een maaikalender opgesteld en dat werkt inmiddels 'redelijk'. Het liefst zou Rob zelf de A-watergang uitbaggeren en maaien voor een vergoeding, maar dat willen ze niet. "Zij vinden dat ze dat zelf beter kunnen." Maar Rob is ervan overtuigd dat hij het, samen met de loonwerker niet alleen beter, maar ook goedkoper kan doen. Dan kan hij ook zelf bepalen wanneer het gebeurt. Niet in de voorzomer, maar in de nazomer, zodat er meer planten zaad kunnen zetten en er meer dieren overleven.

Het biologische bedrijf van Rob en Henriëke Kleinlangevelsloo ligt in een oud cultuurlandschap in Salland. Hier wisselen agrarische bedrijven en landgoederen elkaar af. Rob en Henriëke pachten delen van hun grond van een naburig landgoed. Het bedrijf heeft weidevee, zoogkoeien (waterbuffels), 30 stuks jongvee en 8 rijpaarden van derden.

Daarnaast scharen ze 25 dieren in. Het is de bedoeling om in 2015, als het quotum eraf is, weer te gaan melken. Het weidevee levert namelijk geen volledig bestaan op. Het grasland wordt afwisselend gehooid en beweid. Het bedrijf is 45 hectare groot, waarbij losse pacht niet is meegerekend. Dit betekent dat het bedrijf 2,25 hectare landschapselementen moet hebben om aan de NLN-voorwaarde van 5% te voldoen. Er is al 1,6 hectare aan bestaande landschapselementen: een bosje, een houtwal, enkele (riet)sloten, diverse elzen(hakhout)singels en een laan. Nieuw is dat Rob en Henriëke een natte hoek gaan benutten voor een poel en een natte rand voor knotwilgen. Verder planten ze nieuwe bomen aan de zuidkant langs een watergang, zodat de schaduw op de sloot valt. Een bestaand stuk laan wordt verlengd en een sparrenbosje wordt omgevormd tot eikenhakhout. Rob en Henriëke zijn in het voorjaar van 2013 verhuisd van een klein, oud boerderijtje midden op de kavel naar de ouderlijke boerderij. Ze hebben gervuld met de ouders. De hele zomer van 2013 hebben ze besteed aan de verbouwing. Het voorhuis is geschilderd en de deel wordt omgebouwd naar een kaasmakerij, zodat ze vanaf 2015 de melk van de eigen koeien kunnen verwerken. Als de kaasmakerij goed functioneert wil Rob stoppen met zijn baan buitenshuis en moet het inkomen geheel van zijn eigen bedrijf komen.

Rob Kleinlangevelsloo

9. Hoe verder: doorgaan of stoppen?

Bij aanvang van de NLN-pilot is met de deelnemers afgesproken dat het experiment drie jaar zou gaan duren. Eind 2013 loopt de pilot af. Niet duidelijk is of de NLN eventueel in het agrarisch natuurbeheer kan worden ondergebracht. De deelnemers is gevraagd hoe zij verder gaan met hun landschap en het beheer ervan. Vrijwel alle deelnemers willen na de pilot de extra landschapselementen behouden. In de akkerbouwgebieden, waar in het kader van de GLB-vergroening waarschijnlijk 5% aan EFA's gerealiseerd moet worden, wachten de boeren de Brusselse voorwaarden af. Zij zouden daar dan al aan voldoen. Opvallend is dat op de veehouderijbedrijven in de regio Oost, waar de EFA-verplichting van 5% vergroening waarschijnlijk niet geldt, toch alle deelnemers de voornamelijk houtige elementen na afloop van de pilot in stand willen houden.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

Ron Claassen en **Siegrid Hekma**: "Wij zijn er vanuit gegaan dat wij binnen het GLB gewoon door kunnen gaan. Als we pech hebben en onrendabele hoeken mogen niet meetellen voor de 5%, dan moeten we misschien wel uitbreiden. Dat stimuleert mij om nu alle landschapselementen te laten liggen. Misschien willen we een paar dingen verplaatsen. We hebben nu 8 hectare natuur liggen, waarvan 6 hectare extra is aangelegd op basis van de NLN-eis van 5% natuur. Als dat via de ANV Wierde en Dijken onder het GLB kan, dan willen we gewoon doorgaan. Alleen distels zijn een echt probleem. We hebben nu 4 hectare akkerdistels."

Joke Hellenberg en **Jurtko Boerma** gaan "natuurlijk door. Die 5% natuur doen we gewoon. We komen pas net goed op stoom. We hebben er veel tijd en geld in geïnvesteerd en het wordt alleen maar mooier. Het beheer hoeft helemaal niet veel te kosten. Als ik maai, kan ik heerlijk nadenken over allerlei vragen." Ze willen in ieder geval doorgaan met de randen met bloeiende kruiden en met het composteren. Ze willen ook graag meer verschillende gewassen verbouwen, maar de afzet van vlas, haver, karwij is heel lastig in hun regio.

Henk Doff gaat door, ook als de pilot stopt. "Ik wil wel echt de resultaten zien voor de natuur van wat wij doen."

In onze randen zie je de vogels fladderen en hoor je de bijen zoemen. Ook als het GLB in 2014 nog niet rond is, wil ik de randen niet meer kwijt. Het liefst richt ik al mijn percelen zo in. Het is veels te mooi!" Wel hoopt hij dat hij de randen ergens gefinancierd krijgt. Hij wil graag meer duidelijkheid over de GLB-regeling en vraagt zich af of de randen daaruit betaald kunnen worden.

Zolang alles uitgevoerd kan worden onder één van de subsidieregelingen blijven de natuurelementen bij **Herman Lenes** gehandhaafd. Als er geen vergoeding meer is, heft hij de meest ingrijpende elementen, het plas-dras-perceel op.

"Het is mooi als er subsidie op de randen zit, maar die randen horen gewoon bij mijn bedrijf", vindt **Joost van Strien**. Doorgaan of niet laat hij dan ook niet afhangen van het GLB of andere regelingen, zoals SNL. "Als dat ophoudt ga ik niet veel anders doen. Het levert veel arbeidsplezier op. Ik ga echt niet opeens tot aan de sloot telen. Chris, een van mijn medewerkers, is ook fanatiek met nestbescherming, hij heeft er oog voor. Hij is ook geïnspireerd geraakt en wil nu bijen gaan houden op het bedrijf."

Of de randen ook op de lange termijn blijven liggen weet **Wim Stegeman** nog niet. In 2016 start een nieuwe SNL-ronde. Wellicht kunnen de randen hierin meedraaien. Daar waar de randen een duidelijke toegevoegde waarde hebben, wil Wim ze eventueel op eigen kosten laten liggen. Op de lange termijn hoopt Wim dat de meerjarige randen de wegbermen zodanig hebben versterkt dat deze de functie van de randen kunnen overnemen.

Nieuwe struweelaanplant in de schaduw van een laan op het bedrijf van Herman Oltvoort; als de pilot afloopt, blijft alles gewoon staan

Regio Zuidwest

Jo van Balkom is niet van plan iets te gaan opruimen, hooguit wil hij hier en daar wat veranderen. "Misschien gaan wij bij de boerderijwinkel van de buren de bloemenstrook wat anders doen. Bij ons hoop ik dat de strook niet verder veronkruidt met melde. In hoofdlijnen gaan we op deze weg voort, we hoeven niks meer aan te planten dus het kost ons alleen arbeid en dat heb ik er voor over. We willen dit jaar in het bos misschien een hakhoutwal beginnen en vogelkers omhalen. We willen ook een poel gaan graven als dat stuk bos uitgedund is."

De Kerkhoeve is een biologische melkveehouderij van Jo en José van Balkom en hun dochter Manon. Het bedrijf ligt aan de rand van de Loonse- en Drunense Duinen met veel lemige, natte grond. Jo pacht grond op landgoed Zwijsbergen en natuurgronden van Natuurmonumenten. De totale oppervlakte bedraagt 87 hectare, waarvan 44 hectare meedoet in de NLN. Er zijn veel sloten, houtsingels en bomenrijen aanwezig op het land. Over het bedrijf lopen ook een wandelpad en een fietspad. Naast de hoofdtak melkveehouderij, is er een zorgtak: ex-verslaafden werken en recreëren drie dagen per week op het bedrijf. Op de overige twee dagen zijn er regelmatig excursies voor groepen kinderen. Jo is actief in de Stichting Duinboeren, o.a. om bomen aan te planten als aanvullend veevoer (voederbomen). Met de NLN wil hij een nog mooier landschap creëren, dat past bij zijn bedrijfs. Hij pacht ook grond van een kleinfruitbedrijf met winkel, een mooie locatie om extra bloemenranden aan te leggen. Een hoek achter de nieuwe stal wordt ingeplant met extra struiken, die aansluiten op een oudere houtsingel. Met de zorgcliënten werkt Jo graag in de houtsingels.

Jo van Balkom

Leen de Geus laat zijn natuurelementen waarschijnlijk grotendeels in tact. Hij kan namelijk meedoen met een ander project, Hoekse randen, van het waterschap, gemeenten en agrarische organisaties. "Ze bieden nu een veel gevarieerder pakket van randen aan dan vroeger. Daar doe ik graag aan mee en ik hoop dat ik mijn natuurelementen hiermee in stand kan houden. Misschien ga ik wel wat schuiven met de ligging. Percelen recht maken en scheve randen overlaten, is handig. Welk areaal ik houd, moet ik nog bezien, afhankelijk van vergoedingen. Vooruitlopend op het GLB wil ik wel kwalitatief goede randen maken."

Mark de Lijster wil in grote lijnen doorgaan met de landschapselementen. "Lastige hoekjes houd ik groen; wellicht ga ik de poel verplaatsen; de vogelkastjes blijven. Ik wil ook door met de vogelrand en de kruidenranden. Langs het graan houd ik de rand sowieso; bij de aardappels is het wel een dure rand, dus dat zal afhangen of ik er een vergoeding voor kan krijgen. Over de GLB-invulling heb ik nog geen mening. Ik denk dat ik met de randen doorga, ik kijk wel bij collega's of er wat in eiwithoudende gewassen zit."

Arjan Monteny weet nog niet wat hij na de pilot gaat doen. Dat hangt af van wat er financieel tegenover staat. "Zonder deze NLN-pilot had ik wel wat gedaan, dat doen we dus ook na de NLN, maar minder omvangrijk. Het kan voor ons niet uit om 1 hectare niet productief te hebben. De overhoek op een van de percelen houden we in stand en een deel van natuurstrook. De houtige elementen blijven ook. Ik denk dat we een kwart tot een derde in stand houden en de rest niet. Uiteraard laten we wel de nestkasten hangen. En we gaan de erfbeplanting verbeteren."

Het handmatig inzaaien van akkerranden

Emiel Ansems kijkt per regeling wat hij handhaaft en wat niet. "Een aantal maatregelen valt onder de Subsidierегeling Groen Blauw Stimuleringskader van de provincie (Stika). Die moeten blijven. Met de NLN-maatregelen en met andere nog te nemen maatregelen gaan we verder met natuurontwikkeling op ons landgoed. Over de akkerranden van het waterschap ben ik in dubio. Als ze blijven op het bedrijf, dan blijven het geen grasranden maar graskruidenranden."

Regio Oost

Als de pilot afloopt wil **Bert Wagenvoort** op dezelfde manier doorgaan. Het past bij zijn bedrijfsfilosofie, waarin hij de kringloop zoveel mogelijk gesloten wil houden in een aantrekkelijk landschap met ecologische waarden. Als Bert de landschapselementen zou willen afstoten neemt Natuurmonumenten ze over. "Maar dat is absoluut niet aan de orde. Het is voor mij praktisch goed uitvoerbaar en het past in mijn visie op een duurzaam, verbreed bedrijf. De NLN is mijn visitekaartje!"

Ook **John Arink** denkt dat hij de landschapselementen grotendeels in stand zal houden. "Dat geldt zeker voor de beplantingen. Misschien trek ik de akkerranden op termijn weer bij het land of ik leg ze ergens anders neer." Als bij **Herman Oltvoort** de pilot ten einde loopt, laat ook hij alle nieuwe beplanting gewoon staan en misschien plant hij nog wel meer. "Bijvoorbeeld een nieuwe heg of singel achter de stal als alternatieve afrastering." Hetzelfde geldt voor de andere deelnemers in de pilot die struwelen hebben aangelegd.

"De landschapselementen op mijn bedrijf kunnen nog lang mee", verwacht **Henk Geerdink**. "Het zou wel mooi zijn als men de NLN als pakket zou kunnen blijven aanbieden. Dit moet navolging krijgen en breder ingezet worden met meer boeren."

Herman Menkhorst wil de landschapselementen absoluut in stand houden, op voorwaarde dat het geen beperkingen oplevert in de bedrijfsvoering. "Stel dat je een 10 meter brede zone langs een nieuw element niet mag bemesten, dan ruim ik zo'n element misschien weer op. Maar dat is puur hypothetisch."

Ook **Gerrit Reintjes**, gaat gewoon door als de pilot stopt. Hij vindt de extra natuur namelijk mooi. Bovendien is het functioneel voor zijn kinderboerderij. Gerrit vindt het jammer dat hij er nog niet mee klaar is. Voor het komende jaar wil hij alles, inclusief het gewenste beheer, op orde hebben.

Als de pilot afloopt laten **Rob en Henriëke Kleinlangevelsloo**, alles zoals het nu is, net als de andere deelnemers in de regio oost. Zij gaan zelfs meer doen. Rob is van plan een strook grasland van 5 meter breed langs de houtwallen en de rietkraag niet meer te bemesten. Daar groeit nu al minder, en omdat hij te weinig mest heeft op zijn bedrijf, gebruikt hij de mest liever op plaatsen waar het gras goed wil groeien. Bovendien levert hij dan ook een extra bijdrage aan de biodiversiteit en is er niet zo'n scherpe scheiding tussen de landbouwgrond en de natuurelementen.

Kwelsloot met rietbegroeiing en recent aangeplante knotwilgen in de kavel van Rob Kleinlangevelsloo

Moerasje in de hoek van de huiskavel van John Arink dat is uitgebreid om aan de 5%-voorwaarde te voldoen

10. Wat zou beter kunnen in de NLN?

Aan de deelnemers is gevraagd of zij in de NLN-aanpak elementen missen en of zij suggesties hebben voor verbeteringen. Sommigen geven aan dat ze niets missen en dat ze de NLN een goeie, integrale, maar vooral ook eenvoudige en goed uitvoerbare set van voorwaarden en maatregelen vinden. Dit is terug te vinden in de opmerkingen van de deelnemers elders in dit boek. Suggesties voor wijzigingen zijn er ook. Die hebben vooral betrekking op het niveau van de maatregelen: nu zijn die vooral op het niveau van het landschap. Deelnemers zien ook graag dat de NLN maatregelen opneemt op perceelsniveau.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

Joost van Strien wil dat er meer aandacht komt voor de positieve effecten van maatregelen voor het bedrijf. Hij doelt daarbij vooral op het nut van randen voor de beheersing van plagen. "We zouden meer kunnen aangeven dat die rand en dat soort mengsel, die en die insecten aantrekt. Het belang van bijen krijgt steeds meer aandacht. Gebruik dat om boeren bewust te maken. Zijn er resultaten van randen op gangbare bedrijven behaald? Kun je besparen op insecticiden dankzij de randen? Voor een heleboel boeren lijkt zo'n rand alleen maar een last, die ze alleen inrichten als ze er geld voor krijgen. Je zou juist aan al die andere, nuttige functies van natuur meer aandacht moeten geven."

Ook **Wim Stegeman** stelt voor dat er meer aandacht komt voor natuurbeheer op de akkers. Gewasgerichte maatregelen hebben volgens Wim een minstens zo grote invloed op de biodiversiteit op het bedrijf als de aanleg van akkerranden.

Regio Zuidwest

Jo van Balkom heeft geen aanbevelingen voor verbetering van de NLN-aanpak. "Deze aanpak inspireert gewoon. Maar als iemand er niets mee heeft, lukt het niet. Je moet er de lol van inzien. De samenwerking gaat goed, kortom de systematiek werkt voor mij naar volle tevredenheid. Ik heb geen klachten over de vergoeding. Ik kan me bijna niet voorstellen dat agrariërs er niet voor open staan met dit soort vergoedingen."

Arjan Monteny ziet graag dat de regiobijeenkomsten een regionale invulling krijgen. "Nu stond een regio gelijk aan

half Nederland. Een meer regionale of zelfs lokale aanpak is beter. Ook omdat de natuur- en landschapselementen dan een robuustere keten worden."

Regio Oost

John Arink vindt dat de NLN voorwaarden moet stellen voor de maximaal toe te passen werkzame chemische stof, in kilo's werkzame stof per hectare. Dat zou veel effect sorteren, denkt hij.

Herman Oltvoort wijst op de voorwaarde 'streekeigen' aanplant. Die vindt hij te strikt. Hij had graag een acaciabosje aangeplant, maar acacia is niet streekeigen. "Zo'n bosje levert hard hout dat zeer geschikt is voor weideda- len. En acaciahoning is erg lekker." Hij is zelf opgegroeid met een acaciabosje en wist niet eens dat het niet streekeigen was. "Maar Amerikaanse eik of naaldhout, dat hoeft nou ook weer niet."

De combinatie van verschillende soorten randen aan weerszijden van een sloot zorgt voor een robuust landschapselement (De Geus)

11. Wat voor rol kunnen de ANV's en de collectieven spelen?

Of en hoe de NLN in de toekomst door kan gaan, is nog onduidelijk. Veel deelnemers willen graag dat de regeling open komt te staan voor alle boeren die daar interesse voor tonen, ook in de 'witte gebieden'. De deelnemers doen suggesties voor de rol die zij zien voor de ANV's en de collectieven als zij de NLN verder oppakken. Opvallend is dat de deelnemers het accent leggen op de ANV's. Collectieven zijn nu nog minder concreet en daarmee ook minder in beeld. Velen geven aan dat de ANV's van de NLN-pilot kunnen leren en dat zij hun bedrijf graag willen openstellen om de pilot toe te lichten.

Reactie Deelnemers

Regio Noord

Ron Claassen en **Siegrid Hekma** merken dat ANV Wierde en Dijken een goed beeld heeft van wat ze op hun bedrijf doen. Dat komt waarschijnlijk doordat een van de NLN-deelnemers in het bestuur zit. "Dus ze trekken onze ervaringen daar wel door."

Joke Hellenberg en **Jurtko Boerma** doen de suggestie om de NLN-aanpak te koppelen aan bedrijfsnatuurplannen, omdat die al bekend zijn in het Noorden. "Iedereen moet iets aan vergroening doen. De ANV kan daar dan voorlichting over geven. Ze zijn daar al wel mee bezig, maar vooral organisatorisch. Over hoe je kunt vergroenen,

weten ze niet zo veel. Ook 'gewone' boeren weten niet wat het betekent als ze de 5 % natuur van de NLN toepassen. Het is meer werk, levert meer natuur op van beter kwaliteit, maar levert niet meer geld. De ANV moet dan een soort gebruiksaanwijzing hebben om boeren te laten zien wat die 5 % oplevert en hoe je het kunt invullen. De huidige NLN-deelnemers kunnen dienen als voorbeeldbedrijven waar mensen kunnen zien wat de 5 % betekent. Wij doen daar graag aan mee."

Johan Doff stelt voor dat de ANV heel praktisch te werk gaat: "Er zijn allerlei voorbeeldbedrijven en bureaus die voorlichting geven. Maar het moet veel praktischer, kijk naar wat wij hebben gedaan. Ga dus met je ANV en de leden kijken op de NLN-bedrijven. Hoor wat wij daar gedaan hebben en laat ons uitleggen wat de voor- en nadelen zijn."

Herman Lenes denkt dat het goed is om de uitvoering van de NLN onder te brengen bij de ANV's en om het effect van de NLN te meten. "Meetbaar resultaat wordt steeds belangrijker. Zeker omdat deze regeling anders wel eens als inkomenssteun gezien kan worden. " Herman vindt het ook belangrijk dat er meer aandacht komt voor communicatie. Herman vindt het leuk om dingen zelf uit te zoeken. "Maar dat kun je niet van iedereen verwachten. Maak een slimme mix van NLN en SNL en werk per thema met keuzemenu's van mogelijke maatregelen."

Plas-dras bij Herman Lenes in de zomer

Gerben en **Roelof Braakman** zien graag dat de ANV's een grotere rol spelen. Zo voeren ze voor hun eigen bedrijf het liefst het oude, uitgebreide bedrijfsnatuurplan verder uit, dat verder gaat dan wat ze in de NLN hebben gerealiseerd. Dat betekent dat er meer wandelpaden komen die van de ene locatie naar de andere lopen. Daarover hebben ze nu contact met gemeenten, Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten. De ANV is daarvoor belangrijk. "Individueel kunnen we met SBB niet veel bereiken, vanuit de ANV hebben we veel meer kans. De aanlegkosten waren eigenlijk ook al gedekt met toezeggingen van de gemeente, maar we hadden tot nu toe geen zicht op een vergoeding van het beheer op de langere termijn. Daarvoor hebben we de ANV Drenthe nodig. Zijn de ANV's wel klaar voor die rol?"

Daarnaast hebben de broers de indruk dat de ANV's de pilot meer kunnen uitdragen, om meer mensen en boeren mee te krijgen. "Er zit veel potentie in het beheer van randenbeheer, bosjes en boswallen hier in Drenthe. Daar kunnen veel meer boeren mee aan de slag. Goed onderhoud met een redelijke vergoeding zal het landschap veel mooier maken. Als die bosjes mee mogen tellen voor de vergroening, en ze worden nog goed beheerd ook, is dat echt een verbetering."

Aan alle leden van de ANV laten zien wat de NLN in de praktijk betekent. Dat is het voorstel van **Joost van Strien**. "Het is nuttig om bijvoorbeeld via een excursie te laten zien dat het bij de NLN om meer gaat dan alleen de randen. Het gaat om een compleet pakket van maatregelen om de biodiversiteit te vergroten. En ik wil mijn bedrijf wel voor excursies openstellen." Joost is zelf lid van de ANV Randon Schokland, al doet hij er weinig mee. "Ik vind de bijeenkomsten weinig inspirerend. Al die regelingen zijn ook zo complex. Je hebt bijvoorbeeld de SNL, waar mensen afhaken omdat je bij het geringste administratieve foutje je geld niet krijgt. Agrarisch natuurbeheer is een politiek verhaal geworden, met al die GLB-discussies. En ik begrijp al de belangen niet. Boeren die gewoon een rand aanleggen, omdat ze het leuk vinden, zie je niet op dat soort bijeenkomsten."

Regio Zuidwest

Als tips voor de ANV's wil **Leen de Geus** meegeven om meer keuzevrijheid in te bouwen, dat de maatregelen beter aansluiten bij de streek en dat die maatregelen goed

passen binnen het eigen bedrijf. "Maak dit mogelijk in de aanpak. De verleiding om deel te nemen wordt dan groter. Koester het streek-eigen karakter; dat is boeiend. Het lijkt me ook goed om verschillende randen per streek te maken. Veel nieuwe natuur lijkt op elkaar, het is veel mooier als dat per streek verschilt, net als de oudere boerderijen."

Mark de Lijster vindt het belangrijk dat de ANV's voorbeelden laten zien, omdat die het beste andere boeren overtuigen. "Je moet er lol aan hebben. Zorg daar dus voor, direct in het begin. Als je niet wilt, gaat het niet. En je moet het antwoord klaar hebben op de vraag van sceptici: wat levert het me op? Liefst in de portemonnee."

Arjan Monteny heeft verschillende suggesties voor de ANV's en collectieven: "Ze moeten goede begeleiding geven, zich niet alleen richten op soorten vogels en planten maar aansturen op een integrale aanpak in het gebied en focussen op de directe omgeving. Verbindt en leg uit aan je omgeving waar je mee bezig bent."

Emiel Anssems vindt het belangrijk dat collectieven en ANV's écht van onderaf werken en dat ze de organisatie niet overlaten aan andere partijen. "Alleen dan kunnen NLN-maatregelen slagen. Dan kosten ze het minste geld en leveren het meeste op in de vorm van biodiversiteit." Emiel stelt dan ook voor de deelnemers intensief te betrekken bij de uitvoering, omdat de maatregelen dan gebiedseigen worden. Verder wil hij graag dat er een kennisdatabank komt, voortbordurend op de regeling groen blauw stimuleringskader (Stika).

Regio Oost

John Arink verwacht weinig van ANV's en collectieven. In zijn gebied heeft hij te maken met Groen Goed, die volgens hem vooral op zoek is naar geld voor de deelnemers. Hij ziet liever dat de ANV redeneert vanuit de ecologische mogelijkheden en kansen. Of de collectieven succesvol zijn, hangt volgens hem af van de manier hoe die georganiseerd worden. Als er een dominante invloed is van de LTO heeft hij er weinig fiducia in: "Zij hebben weinig op met ecologie." Als de NLN door collectieven wordt gerealiseerd, is er een betrokken ecoloog bij nodig die de supervisie heeft, vindt John.

Voor **Bert Wagenvoort** is de NLN-aanpak "een fantasti-

sche manier om de kwaliteit te borgen." En de ANV's kunnen daar een goede rol in spelen. Ze kunnen bijvoorbeeld regiobijeenkomsten organiseren met de extensieve veehouderij, denkt Bert. "Collectieven kunnen dat ook, op voorwaarde dat alle gebiedspartijen daarin vertegenwoordigd zijn."

Herman Menkhorst ziet het liefst dat ANV's of collectieven de NLN een op een overnemen. "De NLN is een goed integraal pakket, daar hoeft niets bij of af." Daarbij is het in de ogen van Herman belangrijk dat de ANV's ervoor zorgen dat de boeren onderling contact hebben in studie- of projectgroepen. "Die moeten ze dan ook begeleiden en dat kunnen niet alle ANV's. Die moeten dat eerst leren, denk aan het opstarten, begeleiden, motiveren en adviseren van de groepen. Maar een ANV als 't Onderholt kan dat wel."

Herman Oltvoort denkt dat de NLN in de melkveehouderij geen meerwaarde meer heeft voor het verkrijgen van de toeslagrechten. "Anders hadden we er mooi mee verder gekund. Bijvoorbeeld door bedrijven te clusteren, zodat je ecologische meerwaarde krijgt en beter kennis en ideeën kunt uitwisselen." De NLN is volgens hem wel haalbaar in bijvoorbeeld een gebiedsofferte die de nieuw op te richten collectieven bij de overheid kunnen indienen. "Daar zullen boeren zoals ik zeker aan meedoen."

Gerrit Reintjes ziet graag dat een ANV of ambtenaren van de gemeente de boeren begeleiden bij de inrichting van natuur. Voor hem had dat beter uitgepakt, denkt hij. Dan was de aanplant op zijn bedrijf mogelijk beter verlopen. In zijn regio ziet hij een rol weggelegd voor de milieucoöperatie in Horst. "Die kan de NLN overnemen, in samenwerking met de provincie Limburg. Dat kan goed werken."

Als collectieven de NLN oppakken, dan is het van belang dat daarin veel verschillende soorten boeren zijn vertegenwoordigd, vindt **Rob Kleinlangevelsloo**. Hij noemt als voorbeeld dat er boeren bij betrokken zijn die verschillen in bedrijfsfilosofie en dat de boeren uit verschillende regio's komen. Veder denkt hij dat de NLN een goed voorbeeld is voor de nieuwe pakketten agrarisch natuurbeheermaatregelen. Bovendien kunnen deelnemende NLN-bedrijven laten zien wat de pakketten inhouden en wat de resultaten kunnen zijn. "Boeren kunnen leren van boeren."

Melkvee op een zomerse middag in de schaduw van een houtsingel bij Herman Menkhorst

12. Conclusies

1.

Het is goed gelukt om de NLN uit te voeren en op een streekeigen manier in te vullen. Deelname aan de pilot heeft er bij velen toe geleid dat de belangstelling voor natuur en landschap is gegroeid. Ze zijn er veelal enthousiaster over geworden.

2.

De motivatie om aan de NLN deel te nemen varieert. In de regio Oost voelen alle deelnemers zich verantwoordelijk voor het oude coulissenlandschap. Vaak combineren ze de zorg voor dit landschap met een duurzaam, verbreed bedrijf. De belangrijkste reden om deel te nemen in de regio Zuidwest is dat de deelnemers meer kennis willen opdoen over de natuur. In de regio Noord willen de deelnemers vooral anticiperen op het GLB. Dat wordt overigens ook in de andere regio's genoemd. Sommigen zijn ingestapt omdat ze al met het landschap bezig waren. Drie deelnemers willen laten zien dat ook in zogenoemde witte gebieden boeren goed en efficiënt kunnen bijdragen aan het landschap.

3.

Het leverde weinig problemen op om te voldoen aan de zes NLN-voorwaarden. De invulling van de 5%-norm kostte wel de nodige inspanningen. Veel deelnemers geven aan dat het alleen maar haalbaar is om cultuurgrond uit productie te nemen als daar voldoende vergoeding tegenover staat. Iedereen pakte het beheer van de landschapselementen goed op. Voor de biologische boeren en voor enkele gangbare boeren was het al een normale gang van zaken om maaisel af te voeren. Voor een deel van de gangbare boeren was dit nieuw. Zij kijken er nu anders tegenaan en gaan er bewuster mee om. De voorwaarde gevarieerd grasland en vruchtwisseling kostte weinig extra inspanning, evenals de voorwaarde groen erf. Vrijwel alle deelnemers hebben meer kleine maatregelen genomen voor de fauna. Zo hebben ze nestkasten opgehangen, vooral voor boerenerfvogels.

4.

Het overgrote deel van de deelnemers vindt het een sterk punt van de NLN dat de boer zelf mag bepalen hoe hij de 5%-norm invult. Daardoor kan hij maatregelen kiezen die

passen bij de streek en zijn bedrijfsvoering. De meeste deelnemers kiezen ervoor om natuur te maken van de minder productieve randen en hoeken. "De ondernemer weet dat zelf het beste", is een veelgehoorde uitspraak. Andere sterke punten die de deelnemers aangeven zijn: de integrale benadering van de NLN (voor het hele bedrijf: percelen-erf-landschapselementen), de kennisuitwisseling tussen de deelnemers en de begeleiding. Sommigen noemen de kringloopgedachte en gevarieerd grasland als sterk punt.

5.

Alle deelnemers hebben meer aandacht en interesse gekregen voor wilde dieren en planten op hun bedrijf. Ze zijn er trots op dat er meer soorten op hun bedrijf komen, ook al kennen ze die niet allemaal. Hierbij helpt het zeker dat langskomende burgers, bezoekers van het bedrijf en collega-boeren de inspanningen en resultaten waarderen. Vooral bloemrijke akkerranden oogsten veel lof.

6.

De deelnemers hebben veel van elkaar geleerd in de regiobijeenkomsten bij elkaar op de bedrijven. De begeleiding door de regio-coördinatoren was daarbij belangrijk. Door mee te doen aan de pilot zijn de boeren anders gaan kijken naar natuur. Ze hebben er meer belangstelling voor gekregen en zien ook meer.

7.

Als de pilot eind 2013 afloopt gaan de meeste deelnemers "er gewoon mee door." In de regio Noord laten enkele akkerbouwers het afhangen van de eisen zijn van het GLB. In Zuidwest gaat één deelnemer ermee stoppen als er verder geen vergoeding meer komt. In Oost willen de deelnemers alle nieuwe elementen, zoals struwelen en singels, handhaven.

8.

Vrijwel iedere deelnemer vindt de NLN een goed integraal pakket. Enkele pleiten ervoor om ook voorwaarden op perceelsniveau op te nemen, zoals het beperken van bestrijdingsmiddelen.

9.

De NLN kan worden opgenomen in de nieuwe pakketten voor agrarisch natuurbeheer. ANV's kunnen de boeren daarbij begeleiden, motiveren en adviseren. Wel moeten de ANV's dan volgens sommigen ecologisch bijgespijkerd worden. De bedrijven die nu deelnemen aan de NLN kunnen de maatregelen toelichten in excursies. Ze vinden wel dat de NLN meer bekendheid moet krijgen. Veel deelnemers bieden aan de rol van ambassadeur van de NLN op zich te nemen.

